

DUDAR ÉS PETŐFIBÁNYA: TÖRTÉNELEM ÉS ÉPÍTÉSZET
-BÁNYÁSZTELEPÜLÉSEK ÖSSZEHAJONLÍTÓ VIZSGÁLATA-

Jelige: KON 728

2012

Tartalom

1. BEVEZETÉS	3
2. ÉPÍTÉSZETSZOCIOLOGIA ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET	5
3. DUDAR ÉS PETŐFIBÁNYA A TÜKÖRBEN – HOGYAN LESZ A MÉSZÉGETŐ FALUBÓL ÉS A MAJORSÁGBÓL BÁNYATELEP?	10
3.1 Dudar – fókuszban a bányászat	10
3.2 Petőfibánya története	12
3.3 Történelmi sajátosságok	14
3.4 Földrajzi adottságok, falukép	16
4. ÉPÍTÉSZETI STÍLUSJEGYEK VIZSGÁLATA; A KÖZÖSSÉGI ÉLET SZÍNTEREI. 19	
4.1 A vallási élet relikviái és terei	19
4.2. A sportélet	21
4.3 Az iskola, mint közösségi épület	22
4.4 Köztéri szobrok, emlékművek	23
4.5 Egy petőfibányai sajátosság	24
4.6. A bánya kiegészítő épületei	25
4.7 A bányatechnika	27
4.8 Üzemek, ipari épületek	28
5. LAKÓÉPÜLETEK, LAKÓHÁZAK	30
5.1 1940-es évek	30
5.2 1950-es évek	32
5.3 1960-as évek	34
5.4 1970-es évek	35
5.5 1980-as évek	36
6. ÖSSZEGZÉS	37
Irodalom	38
FÜGGELÉK	40

1. BEVEZETÉS

„Az építészet alkalmas arra, hogy általa értelmezzük kora társadalmát.”¹

A 21-es főútról lekanyarodva Lőrinci-Selyp felől egyenes út vezet Petőfibányára. A Selypi útról az egész település belátható, amely kis ékszerdobozként terül el az úgynevezett Kopasz-hegy és a Halda² lábainál. Messziről is jól láthatók, a községet jellemző emeletes társasházak, amelyek mindenféle színben pompáznak; a legmagasabb ponton álló ikervilla, és az alant elterülő családi házak sora.

Ha a 82-es főútról, Zircről észak-kelet felé kanyarodunk, Nagyesztergárt elhagyva egy kis bakonyi faluba, Dudarra érkezünk. Nemcsak a település dimbes-dombos utcái, hanem történelme is magával ragadó.

Petőfibánya és Dudar bányásztelepülések. Előbbinek létrejötte, léte és fennmaradása csak és kizárólag az 1940-es évektől kialakuló bányászatnak köszönhető. Utóbbi faluban a bányászat beindulásának hatására jelentős változások kezdődtek: *„A közösség zárt világa akkor már kezdett fellazulni. (...) A visszafordíthatatlan átalakulás akkor következett be, amikor a távolabbi világ minden korábbinál erőteljesebben jelent meg. (...) Ennek a folyamatnak a kezdetén a villamosítás, másik végén a bánya megnyitása áll.”³*

Ezek a hatások az építőkéltúrán is nyomot hagytak, amelyeket mind Dudar, mind Petőfibánya máig magán hordoz, ezért tartom érdekesnek a településhasználat és építőkéltúra, valamint a társadalomtörténeti folyamatok vizsgálatát ezeken a településeken.

Mára mindkét helyen csak bezárt bányák állnak mementóként. Dudar és Petőfibánya távol esik ugyan egymástól, történeti fejlődésük is nagyon eltérő, mégis vannak olyan közös vonások, amelyek alapján érdemesek az összehasonlításra építészeti és társadalomtörténeti szempontból.

Az egyik ilyen tényező az, hogy mindkét településen 1945 után központi szerephez jutott a bányászat, ami jelentős változásokat indukált. A bánya megnyitásával megkezdődő infrastrukturális és urbanizációs folyamatok hatása a társadalomtörténetben, és az építészetben is megjelent.

¹ *Prakfalvi 2002: 286.*

² Meddőhányó.

³ *Hermann 2000: 83.*

Egy másik tényező, hogy a rendszerváltás időszakára lényegében mindkét helyen meg is szűnt ez a tevékenység.⁴

A harmadik – és egyben talán legfontosabb – indok, hogy a bányászat kiemelt hatása mellett mindkét településen jól nyomon követhetőek egy korszak történelmi változásai. A települések tulajdonképpen egy rendszer által életbe léptetett szabályok lenyomatai. Tamáska Máté szavaival: „*Benne a lét úgy tárul fel, mint a földtörténet a geológiai rétegekben.*”⁵

A dolgozat első felében azokat az elméleti kereteket igyekszem vázolni, amelyek a dolgozatban bemutatott folyamatok értelmezésének alapjául szolgálhatnak. Ezután a települések történetét mutatom be (Dudar nagy múltjára való tekintettel a kezdőpont a bányanyitás időszaka lesz majd), és megvizsgálom az esetleges hasonlóságokat és különbségeket.

Ezután térek rá a dolgozat fő témájára, az építő kultúra bemutatására. Sorra veszem a legfontosabb közösségi épületeket. Ezek vizsgálata azért fontos, mert ezek az épületek lényegében kultúrák és társadalmak szimbólumaiként jelennek meg.⁶

A közösségi épületek bemutatása után a bányát kiegészítő és egyéb ipari épületek, valamint a lakóépületek tanulmányozása következik.

Mivel mindkét település „virágzása” nagyjából 1945 és 1990 közé tehető, ezért ez az időintervallum képezi a vizsgálat tárgyát.

Az egyes fejezeteket saját készítésű és részben egyéb forrásokból rendelkezésre álló fotódokumentáció egészíti ki. Felhasználtam még a dolgozathoz terepen végzett saját megfigyeléseimet, archív forrásokat és a terepen készített interjúimat.⁷

⁴ Eltekintve attól, hogy a 2000-es években egy dudari Kft. ismét megindította a fejtés Dudar külterületén.

⁵ Tamáska 2011: hátsó borító.

⁶ Kapitány 2006.

⁷ 2012. szeptember 18-23-ig Dudaron, 2012. 11. 1-4. között Petőfibányán végeztem terepmunkát.

2. ÉPÍTÉSZETSZOCIOLÓGIA ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET

„A típusterves lakóházak nemcsak építészeti szempontból, de a modernizáció és az életmód változása alapján is jelentősek.”⁸

Az építészetszociológiai kutatások nem azonosak a településszociológiai vizsgálatokkal, annak csupán egy szegmensét képezik. Az építészetszociológiai vizsgálatok egyrészt a lakáskultúra és lakásbelső vizsgálatára irányulnak, másrészt az építészeti formákból logikai úton levezett mögöttes társadalmi jelentés feltárására.⁹

A két vizsgált település életét is meghatározták a korszak történelmi folyamatai.

A második világháború után az ország lendületes újjáépítése és néhány éves többpárti parlamenti demokrácia után Magyarországon a kommunista párt került hatalomra, és egypártrendszer alakítottak ki. Az 50-es évek első felében a szovjet mintára kiépített totális diktatúra (Rákosi-rendszer) valósult meg Magyarországon. Közvetlenül a háború után felmerült ugyan a polgári fejlődés kiteljesedésének lehetősége, azonban a már meglévő polgári struktúrákat az 50-es évek elejétől igyekeztek teljesen felszámolni.¹⁰

A második világháború előtt az építészek fő célja az emberek lakás és munkahely iránti igényének kielégítése volt, mégpedig az akkor haladónak tekintett társadalmi és gazdasági szellemben. Az építészek a modern ideológiát szerették volna megvalósítani, vagyis a Le Corbusier és Bauhaus elveire támaszkodó modern építészetet (funkcióhoz igazodó alaprajz, szalagablakok, pillérre emelés, tetőemeletek változatossága). Ezt az álláspontot még az 1944-es budapesti ostrom előtt fogalmazták meg.¹¹

A háborús pusztítás azonban korábban elképzelhetetlen méreteket öltött, ez pedig új kihívások elé állította az építészetet. Az elsődleges feladat a háborús károk helyreállítása volt, de ez elsősorban átépítést jelentett, mégpedig úgy, hogy a sérülést szenvedett házak „modern” külsőt nyertek.¹²

⁸ Sári 2009: 21.

⁹ Tamáska 2006.

¹⁰ Valuch 2005.

¹¹ Prakfalvi 2002.

¹² Prakfalvi 2002.

A fordulat évei az építészetben¹³

A Rákosi-rezsim alatt a tradicionális paraszttársadalmak felszámolását és a mezőgazdaság totális ellenőrzését kívánták megvalósítani, ez azonban csak az ötvenes évek közepétől-végétől realizálódott sikerrel, mivel ekkora végezték be a mezőgazdaság szocialista típusú átszervezését, a magántulajdon felszámolását. Ennek következtében az agrártársadalom folyamatosan zsugorodott, a korszak politikája alapvetően az extenzív iparosítást erőltette.¹⁴

1948-tól megindult a lakóházak és lakótelepek építése, a fő szempontot a takarékoság diktálta. Reprezentációs céllal néhány irodaház és székház készült.

1948-tól azonban az ipar átszervezésével együtt, az építészet is átalakításra került: megkezdődött a központi tervezőirodák kialakítása. A modern építészetet inntől kezdve kezdték hivatalosan elutasítani, fokozatosan teret engedve a szocialista realizmusnak.¹⁵

A fordulat évei alatt már nem a helyreállítás, hanem az újjáépítés volt az építészek jelszava (ahogy a politikusoké is): a fő feladat pedig a városrendezés és a lakáskérdés megoldása volt.

A lakótelepekkel egy időben számos középületet is építenek ekkor, a legjelentősebb objektumok azonban elsősorban a fővárosra koncentráálódtak.

A szocreál dominanciája

A szocreál, mely már 1948-tól jelen volt, a hatalom nyomására került hegemón helyzetbe 1951-55 között. A fő szempont a tartalmában szocialista és a formájában nemzeti épületek alkotása volt.

Az építőipar államosításával és a gazdasági szükség megjelenésével egy időben a magántervezés egyre inkább háttérbe szorult: tervezőintézeteket, és ezzel títusterveket hoztak létre. Mindez nagy kihívás elé állította az építészeket, akiket a vitatható művészi eredmények miatt nagyon sok bírálat ért.

Már nemcsak a fővárosra koncentrálódtak az építkezések, célkitűzés volt a hatalom részéről a vidék fejlesztése is, de az építészeket még jelentősen lekötötte a főváros újjáépítése. A népi hagyományok továbbélése helyett az állami tervezőirodák irányítása alá került a falu építésze is. *„Élénk vita folyt arról, hogy milyen lakóházakat kapjon a vidéki lakosság:*

¹³ A kifejezést *Prakfalvi 2002* nyomán használom.

¹⁴ *Valuch 2005.*

¹⁵ *Gábor 2002.*

*merőben új felfogással készült otthonokat, vagy a hagyományos faluképbe illeszkedő, de komfortosabb, a kor városi igényeihez közeledő házakat.*¹⁶ A népi építészetnek felkínált típustervek túlságosan racionálisnak és kimértnek bizonyultak.¹⁷

A közintézmények már szélesebb társadalmi, művelődési, szórakozási igényeket próbáltak meg kielégíteni. Ezek olyan épületek voltak, amelyek a benne lezajló események hangulatát igyekeztek megjeleníteni kívülről a maguk sajátos stílusában. A 19. század második felének tág értelemben vett klasszicizmusára támaszkodtak.¹⁸ Változatos anyagalkalmazás, gazdagabb homlokzati részleteképzés, fokozottabb művészeti igény jellemezte őket.¹⁹

Az 1947 előtti ipari építészetet korszerűtlennek, rosszul telepítettnek, esztétikai igényeket mellőzőnek bélyegezték, a fordulat éveitől azonban, a korabeli értékelés szerint, töretlen fejlődés volt megfigyelhető ezen a területen. A szocialista dolgozó igényeit szolgáló, nagyigényű építészeti együtteseket hoztak létre, amelyek tömegeikkel és nem részleteikkel hatottak, és az ország akkori politikai-ideológiai igényeinek megfelelő, új arculatát tükröző hatalmas tájformáló erővel rendelkeztek. Ez főleg a kapuépítményeken és az irodaépületeken jelent meg.²⁰

A nagy ipari telepekhez kapcsolódó városok, bányatelepek nagyszámú építkezése is erre az időszakra tehető. A lakásépítésben azonban 1953-tól hatalmas ellentmondások voltak fellelhetők: kommunális célra ún. CS-házakat (csökkentett komfort fokozatú) hoztak létre, a párttagoknak viszont hatalmas villái, kúriái épültek ebben az időben.²¹

A mezőgazdasági építkezés közel maradt a magyar nép építészeti tradícióihoz. Ám az átszerveződés, a földreform, a termelészövetkezetek új igényeket szültek. Fokozatos növekedés és a falusi lakóépületek bővülése volt megfigyelhető ebben az időszakban, emellett a dolgozó parasztság megváltozott életformájának (tsz, gépek) kiszolgálása is törekedtek.²²

Az 1960-as évek

Az 1956-os forradalom után új kormány alakult és visszaállt a kommunista egypártrendszer, de ez már politikai enyhüléssel járt együtt. Más szocialista országokhoz

¹⁶ Tamáska 2011: 25.

¹⁷ Tamáska 2011.

¹⁸ Prakfalvi 2002.

¹⁹ Szendrői 1955.

²⁰ Szendrői 1955.

²¹ Prakfalvi 2002.

²² Szendrői 1955.

képest a magyar Kádár-rendszer a kommunista diktatúra egy viszonylag enyhe változatát alakította ki.

A kora Kádár-korban az autoriter rendszer még komoly korlátokkal járt együtt. Míg a nyugaton ekkor posztindusztriális társadalomról és annak velejáróiról beszéltek, hazánkban az építészet területén is lemaradás volt megfigyelhető.

A falusi építészetet jellemző elemek jelennek meg, ötvözve a modernnel. A hely, a régió szelleméhez alkalmazkodó, strukturalista gondolkodás, és a korábbi angolszász építészethez való visszakapcsolódás, valamint a formateremtés szabadsága már megjelenik; de alapvetően továbbra is a pártosság, a marxista-leninista világnézet az uralkodó. Új anyagok is alkalmazásra kerülnek, mint például a terméskő.

A falusi építészetben az '50-es évek végére, de leginkább az 1960-as években jelenik meg a legújabb divat, a városiasodás szimbólumát jelentő sátozott kockaház.

A hatalom számára ekkor az épített mű esztétikai szempontjai már kevésbé fontosak, a városokban megjelentek az előre legyártott vasbeton szerkezetek, a műanyagpadló, a panel, és a több ezer fős, szállodaszerű szalagházak – a lakáshiány megoldására.²³

A hatvanas évek végétől felemás polgárosodás, kettős társadalmi struktúra kialakulása érhető tetten (a második gazdaság kibontakozása révén), olyannyira, hogy a nyolcvanas évekre már csak az állami tulajdon túlsúlya volt szocialista.²⁴

Az 1970-es évek

Az 1970-es évektől növekedett meg a második gazdaság szerepe. Mindenki, aki csak tudott, igyekezett hasznot húzni belőle, vagy a háztáji révén, vagy a '80-as évektől beinduló kisvállalkozások révén.²⁵

Az ún. érett kádárizmust már a paneles építés humanizálása és a nemzeti hagyomány újra felszínre bukkant problematikája körül folyt a vita hatotta át.²⁶

Hogy versenyképesek maradjuk a Nyugattal szemben, fel kellett mutatnunk valamit. Ez nem volt más, mint a szocialista életmód, a modernista várostervezés és a városias keret. Ám az egész olyan hatást keltett, mintha csak megoldottak volna egy feladatot. Tehát a művészeti igényesség itt is megkérdőjelezhető.

²³ *Prakfalvi 2002: 275.*

²⁴ *Valuch 2005.*

²⁵ *Valuch 2005.*

²⁶ *Prakfalvi 2002.*

A vidéki építészetben ekkor egy új, modern lakóháztypus jelent meg ez pedig nem volt más, mint a több generáció együttélésére alkalmas, emeletes családi ház.²⁷

A '80-as évek végéig

A '80-as évekre nagy súllyal jelentkezett a magyar organikus építészet: állat- és növényvilág formáinak építészeti transzformációja, biomorf és antropomorf formálás, szimmetria és faanyag használat. A vidéki építészetben már a posztmodern elemei jelentkeznek.

A pártállam bukása és a rendszerváltás időszakában, annak ellenére, hogy a 80-as éveket gazdasági dekonjunktúra jellemezte, már a nyugati világ tendenciáival is kezdett Magyarország lépést tartani építészeti szempontból. A rendszerváltás előtti politika még erősen védte az ún. „házgyári” programot, de két fő irányvonalat határozott meg, mely két végpontként is értelmezhető: az egyik oldalon a természetelvűség, a másikon a korszerű technika állt. Kétségtelen azonban, hogy ekkor már nőtt az alkotói szabadság és javult a kivitelezések minősége is.

²⁷ Tamáska 2011.

3. DUDAR ÉS PETŐFIBÁNYA A TÜKÖRBEN – HOGYAN LESZ A MÉSZÉGETŐ FALUBÓL ÉS A MAJORSÁGBÓL BÁNYATELEP?

3.1 Dudar – fókuszban a bányászat²⁸

Dudar község Veszprém megye Zirci kistérségében, Bakony-vidéki település. Története hosszú múltra tekint vissza, a dolgozat témájára való tekintettel azonban leginkább a bányanyitás időszakára, az 1940-es évekre összpontosítunk.²⁹

A második világháború fokozott energiaigénye, és a szovjetek észak-magyarországi gyors előretörése miatt az ottani bányászat meggyengülni látszott. A kieső Nógrád és Borsod megyei szén részbeni pótlására gyors megoldást a dudari szénmedence jelenthetett, így a korábbi kutatásokat követően 1944-ben megkezdődött a bánya feltárása. Ezzel párhuzamosan, mivel a szénszállításról is gondoskodni kellett, megkezdődött a zirc-dudari vasútvonal kiépítése.

Háborús károkat alig szenvedett a falu, áldozatokat azonban annál inkább követelt az orosz megszállás.³⁰ A bánya megnyitása azonban jelentős hatással volt a falu életére. A falu alatti kincsekre, a jó minőségű dudari barnaszénre nagy szükség volt.

Az élet egyszerre felpettedt az addig néhány száz lelket számláló falucskában. A bányauzemhez szorosan tartozó kiegészítő épületek mellett (osztályozó, fürdő, legénységi barakk) létrejött a vasút, a Volán üzemegység, a Bakony-művek helyi gyáregysége (1971-től), az erdészeti (1967-től) és a fatelep. A szomszédos Csetényből Dudarra helyezték, a gyógyszerertárat és a körzeti orvost is.

A kitermelés folyamatosan emelkedett, az eredeti lejtősakna mellé számos kisebb lejtőknél létesítettek 1948 és 1950 között. A termelés növekedésével párhuzamosan emelkedett a bányánál dolgozók száma is.

A fennálló hatalom a bányászoknak fokozatosan igyekezett minél több komfortérzetet biztosítani: nemcsak a munkába jutást könnyítették meg (fakaruszokkal³¹ szállították őket a munkába és haza), hanem a lakáshelyzet javítása érdekében 1949-ben 16 bányász iker-lakást építettek, Csiriptelep néven, 1951-ben pedig két 8-8 lakásos készenléti házat is emeltek.

²⁸ Hermann 2000, illetve Dudar község honlapja.

²⁹ A falu múltjáról annyit érdemes megjegyeznünk, hogy mészégetéssel foglalkoztak a falubeliek, s ezt a tevékenységet sokan még az 1970-es években is művelték.

³⁰ A dudari leventék elhurcolásának történetéről bővebben a Gulyás-testvérek Málenkij robot című dokumentumfilmje tanúskodik.

³¹ Fapados, de fűtött bódés buszok.

1950-ben létesült Dudaron az ún. Iker-akna, amely a bányászat akkori technikai fejlettségét tekintve nagyon modernnek számított. Az egymással párhuzamosan mélyített két akna egyikében a személy-, anyag-, és meddőszállítás, míg a másikban a szénszállítás volt megoldott.

Ezzel párhuzamosan a külszínen is megkezdtek a fejtéseket, majd 1955-ben a Szkip-akna is megkezdte működését.

Dudarnak sajátossága, hogy a falu alatt is hatalmas széntelepek találhatók. *„1967-től megindult a falu aláfejtése, vagyis a település alatt található szénvagyon kibányászása. Már 1953-tól különböző mérések folytak, hatástanulmányok készültek. Végül a gazdasági érdek győzött, noha nyilvánvaló volt, hogy kár éri az épületeket. (...) 1970-ben kiterjesztették az aláfejtést, így további 151 épületet öveztek vasbetonkoszorúval. Végül 1983-ban fejeződött be a művelet. 209 megerősített házból huszonnégy lakhatatlanná vált, és lebontották őket.”*³²

A lakosság, amellet hogy tudta, hogy a kitermelés haszonnal jár, mindazokat a drámai jeleket nehezen viselte, ami ezzel járt: *„Mikor elszakadt elő a fal, akkor éppen itthon voltam, mint mikor puskából lőnek, szabályosan lerepedt, úgyhogy a szél befúj. Pedig már akkor meg volt erősítve (a ház), és mégis. Volt, aki azt mondta, nem merne itt lakni.”*³³

Adatközlőim nemcsak a ház falán megjelenő, ujjnyi vastagságú repedésekről számoltak be, hanem még az is előfordult, hogy reggelre a konyha helyén csak egy gödröt találtak. Az beszélik, a tehenek nem mertek lépni legeltetésükre sehová, mert féltek, hogy a föld alá esnek, és *„amikor robbantás volt a bányába’, a sparheltről felugrott a lábas”* (1. fotó).³⁴

Az aláfejtések idején építési tilalom volt érvényben, így a falu népessége is csökkent. A lakók bányakár-igényt jelentettek a bányavállalatnak. A kártérítések bírósági úton zajlottak, néhány per azonban még ma is húzódik.

A dudari bányauzem, mindezen nehézségek mellett, folyamatos teljesítményt nyújtott egészen 1989-ig, nemcsak szén és vizet, de megélhetést is biztosítva az ott dolgozóknak.

A dudari bányát 1991-ben bezárták, s ezzel úgy tűnik megpecsételték a falu sorsát.³⁵

³² Hermann 2000: 98.

³³ Interjú F.B.-val, Dudar, 2012 szeptember 20.

³⁴ „200-150 méter, nem tudta mit dőgoznak alatta. Csak repedtek a házak. Annyira repedtek a házak, hogy alakult egy ilyen külföldi kőművesbrigád. Akkor azok aztán az egész falut, a házakat megerősítették vasbeton elemmel. Aztán még évekig-évekig ilyen dolgok vótak. Közbe alatta persze ment a fejtés.” - Interjú T.N.-al, Dudar, 2012. szeptember 19.

³⁵ Más formában, néhány éve azonban újra folyik bányászati tevékenység Dudaron.

3.2 Petőfibánya története³⁶

*„Modern bányatelep épült a helyére.
Városias lett a volt tanyának képe.
Emeletes házak, rendezett utcákkal.
Szép magánlakások, takaros portákkal.”³⁷*

Petőfibánya község Heves megyében. A Mátra lábánál a Zagyva-folyó völgyében fekszik. *„Története nem tekint vissza hosszú múltra, ennek ellenére igencsak érdekes (...) ahogyan létrejött. A település kizárólag a bányászatnak köszönheti létrehozását, fejlődését.”³⁸*

Egyes források szerint: *„1800-as évektől tudták, hogy az Zagyvától (folyó) keletre nagymennyiségű szénvagyont találhatók, de ez nyugvó szénvagyont volt, mert az (Schossberger) uraság nem volt érdekelt a bányászatban.”³⁹*

Más források alapján az 1930-as években a Petőfibányát, illetve az akkor még egy Schossberger- leszármazott uradalmának részeként említett Pernyepusztát és Teréz-majort körülvevő falvakban kútúrás közben víz mellett lignitet találtak.

Emellett híre ment, hogy kimerültek a Nógrád megyei bányák. A kieső energiahordozót, még ha más forrásból is, de biztosítani kellett. Petőfibányán minden feltétel adva volt ahhoz, hogy a kiesett energiahordozókat a legkönnyebben és leggyorsabban pótolhassák. Ennek következtében született meg az új bányaközpont.⁴⁰

Mindezen okok vezettek oda, hogy a '40-es évek elején óriási építkezéseknek lehetünk tanúi a telepen: megkezdődött a központ kialakítása. A zömében Nógrád megyéből ideözönlő munkásoknak és mérnököknek, illetve azok családjainak, szállásra volt szüksége. Ennek eredményeként 1943-1944-ben elkészült az igazgatói épület, azaz két darab ikervilla a mérnökök részére (2. fotó). A segédtsztek számára 2-3 szobás lakások készültek, míg a munkások egy-két szobás lakásokba költözhetek (3. és 4. fotó).

A második világháborús események során a németek megszállták Pernyepusztát, hatalmas károkat okozva az addigi fejlesztésekben. A légitámadások megkezdése után a lakosok az altáróban rendezkedtek be és vészelték át a támadásokat: *„Ott voltunk bent a*

³⁶ Ursitz 2000.

³⁷ Ursitz 1996.

³⁸ Ursitz 2000.

³⁹ Interjú K.GY.-val, Petőfibánya, 2012 ősz. A terület a Schossberger-uradalomhoz tartozott.

⁴⁰ Meg kell azonban jegyezni, hogy eredetileg a központot a Hatvanhoz tartozó Kisgombos pusztára tervezték, de a vízbetörések komoly problémákat okoztak, így aknanyitásra nem volt lehetőség.

bányában, mert úgy bombáztak, hogy csuda. Kicsi gyerekek voltunk, anyám azt mondta, víz folyt alattunk.”⁴¹

1944 végén történt meg a felszabadulás, a „lakók” elhagyhatták a bányát. A szénkitermelést azonnal meg kellett indítani. Ezzel egyidejűleg megkezdődött a háborús károk helyreállítása, valamint a termelést is folyamatosan fejlesztették, így a település élete újra pezsgővé válhatott. 1949-ben megindult a lignittermelés az immáron új nevet viselő községben, Petőfibányán, ahová újabb és újabb bányászok érkeztek.

A Petőfi- altáró mellett a Teréz légakna lemélyítése volt a kezdet. 1950-ben az altáró hossza már majdnem 5 km volt és összekötötte Petőfibányát a későbbi ecsédi külfejtéssel. A petőfibányai és rózsaszentmártoni bányák, a szücsi és ecsédi feltárásokkal egységes rendszert alkottak az 1950-60-as években.

Amikor az emberek lassan magukhoz tértek a háború okozta sokkból, az élet ismét fellendülőben volt. Ennek megfelelően újabb építkezések kezdődtek 1948-tól, amik már az új mintának, a szocialista kíváncsornak megfelelően.

Ezt követően folyamatos korszerősítéseknek lehetünk tanúi bányászati szempontból. Nagy jelentőséggel bírt az, hogy a külszíni fejtést korszerősíteni, illetve gépesíteni kezdték. Ehhez szükség volt helyben olyan üzemre, amely megtermelte ezeket az eszközöket. Az új eszközöknek, módszereknek hamar híre ment, még külföldön is. Az 1955-től 1965-ig terjedő időszak a magyarországi lignitbányászat alapjainak lerakásával egyenlő, és ez éppen Petőfibányán történt.

Petőfibánya, mint lakótelep megmaradt ugyan, de az altárót 1967-ben, annak gazdaságtalansága miatt bezárták, maga a termelés 1973-ban állt le a bánya kiszolgáló épületeiben.

⁴¹ Interjúrészet: R.A-val, Petőfibánya, 2012 ősz.

3.3 Történelmi sajátosságok

A következő fejezetekben a két település közötti hasonlóságok és különbségek bemutatására törekszem. Ezek megállapítása nem taxatív, nem kronologikus és valószínűleg messze nem teljes. Először a történelmi, majd a földrajzi, végül pedig a kulturális hasonlóságokról és különbségekről lesz szó.

Bányászat

Mindkét község identitásának meghatározó eleme, hogy az 1940-es évek óta bányásztelepülésként voltak számon tartva. Erről árulkodnak a községek címerei is (5. fotó). Dudar címerén az álló, csücskös talpú tárcsapajzs alsó csücskében található dombok a Bakonyt szimbolizálják, ahogyan a pajzsfő jobb felső sarkában található tölgyág is. A pajzs bal felső sarkában a templom jelenik meg (6. fotó), ez Dudar tradicionális református hitére utal. A pajzs középső része kettős tartalommal bír; egyrészt a mészégető, másrészt a bányászati múltat jeleníti meg.

Petőfibánya címere álló, csücskös talpú tárcsapajzs, melynek vörössel és feketével bal haránt osztott mezőjén – a bányászok védőszentje – a pálmaágot tartó arany Szent Borbála figura látható.⁴² Pajzsfőben két hegyes talpú pajzs helyezkedik el. Bal szélén a bányászatot szimbolizáló vörössel és feketével hasított pajzsban, egymáson keresztbe tett arany bányászszerszámok, míg a jobb szélső vörössel és feketével négyszer vágott mező a község hagyományos színeit mutatja.

Önállósodás

A települések történetének ismeretében közös vonásnak mutatkozik az önállósodás, illetve a szomszédos településektől való függetlenedés folyamata és az ebből adódó érdekellentétek megjelenése. Bár ez másként zajlott le Dudar és másként Petőfibánya esetében, mégis mindkét község idejében találunk olyan időszakot, amikor nem a „saját ura” volt.

⁴² Szent Borbáláról bővebben: *Jármai 1994*.

Dudar a bányanyitást követően szoros szimbiózisban élt Zircel. Egyesek szerint ott „csapódott le” a dudari bánya haszna, s máig vitatott kérdést képez, hogy melyik település köszönhette fejlődését melyiknek.⁴³

Petőfibánya község a kezdetektől közigazgatásilag a szomszédos Lőrincihez, az akkor még nagyközségi rangú településhez tartozott. Lőrinci szeretett volna városi rangra emelkedni, ehhez pedig a petőfibányai altáró egy magas prioritású foglalkozási központot jelentett számára. Lőrinci városi rangra emelkedési kérelme elhúzódott (csupán 1992-től város), időközben pedig már a bányát is bezárták Petőfibányán. Végül 1989-ben vált Petőfibánya önállóvá, a területrendezés népszavazás útján zajlott.

TÉESZ-kérdés

Mindkét település esetében megállapítható, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése után a TSZ csekély szerephez jutott. Nem meglepő ez, hiszen az extenzív iparosítási folyamat dominált mindkét településen. Mivel mindkét faluban a munkalehetőségek széles köre kínálkozott, így csupán néhányan lettek tagok.

Dudaron 1956 márciusában alakult meg a termelőszövetkezet, de a források szerint tiszavirág-életű volt, mindössze fél évig volt működőképes, de leginkább csak a papíron. 1959-től ismét működött a TSZ, Jószerencsét néven, tagsági gyarapodással. Marhákat neveltek, sertést hizlaltak, takarmánygabonát vetettek. Sikert, némi gyarapodást a tervgazdálkodás hozott, de 1973-tól a dudari TSZ a környékbeli falvakkal működött együtt.⁴⁴

*„Petőfibánya Lőrincihez tartozott, meg a lőrinci téeszhez. Oda kellett vinni mindent. Nagy emberek, akik a bányánál voltak, jártak agitálni a parasztokat. Nem sokan voltak a téeszben, jobbadon csak, akik eredetileg is itt laktak, a többiek a bányába jártak.”*⁴⁵ Miután a bánya kitermelése gazdaságtalanná vált, a felhagyott altáróban a Hatvani TSZ termelt gombát, ahol helybéli nők kaptak munkát.⁴⁶

⁴³ Például a bányász-sajátházak és a társasházak már Zircen épültek, a mérnökség is ott rendezkedett be és járt ki Dudarra.

⁴⁴ Turai 1990.

⁴⁵ Interjú R. A-val, Petőfibánya, 2012 ősz.

⁴⁶ Ursitz 2000.

3.4 Földrajzi adottságok, falukép

A földrajzi hasonlóságok esetén egyrészt elmondható, hogy mindkét falu hegyvidéki település, amely alapvetően meghatározza Dudar és Petőfibánya arculatát. Ugyanakkor a településszerkezet tekintetében jelentős különbségeket találhatunk. Míg Dudaré nagyon különleges képet mutat, addig Petőfibányát szinte mérnöki pontossággal tervezték (12. és 13. fotó).

A török hódoltság idején, a három részre szakadt Magyarországon, kötetlenebb halmazos faluforma alakult ki, ami a korábbi utcás-soros helyett, akár a régi megtartása mellett, szabálytalanul halmozódó épületek hozzácsatlakoztatásával járt együtt. Ez a kép öröklődött tovább Dudar esetében is (12. fotó).⁴⁷

A Zircről 7 km-re eső falu keletről Cseténnyel, délről Bakonynánával, nyugatról Nagyesztergárral szomszédos. Fő forgalmi útját a Csetény-Nagyesztergár út jelenti.

A középső domb legmagasabb pontján áll a református templom és a paplak. Mellette egykori tanítói ház és iskola helyén ma a dudari óvoda található. Az általános iskola székhelye az 1960-as években a fő útra került. A községi önkormányzat a mai Rákóczi utcán található, ezzel a három intézmény mintegy szabályos kört formáz az utcák mentén.

A központtól dél-keleti irányban található az egykori Kisdudar. Ma ez teljesen egybeolvad a faluval, nem különül el az emberek fejében.

A központi gyűrűtől Dél felé két út visz. Az egyik rész a második világháború előtt ONCSA- házakkal népesült be. A másik a Készenléti lakótelep (3. és 14. fotó), amely a bányanyitást követő és a falu aláfejtését megelőző időszakban (1951-1963) készült.⁴⁸ Innen Bakonynána felé már nem kell sokat sétálni ahhoz, hogy megtaláljuk a volt Iker és Szkipaknai bányaközpontot (15. fotó).

1949-ben épült a faluban az első bányászlakótelep, a Csiriptelep (16. fotó). Ezzel párhuzamosan találjuk azt az „új részt”, ami az 1967-1983-ig, a falu aláfejtése miatt érvényben lévő építési tilalom miatt épült be. Építési engedélyt ugyanis csak erre a részre adtak.

Amennyiben a fő úton folytatjuk utunkat és elhagyjuk a Dudar feliratú táblát is, nagyjából 1 km-re találjuk a fatelepet, és a Régi bányát, ami a Szabadság aknát jelentette.

⁴⁷ Hermann 2000.

⁴⁸ A készenléti lakótelep azzal a céllal épült, hogy ha a falu aláfejtése miatt bármelyik ház lakhatatlanná válik, a benne lakókat legyen hol elhelyezni.

A falu központját ma az Arany János utca és a Berepark utca kereszteződésében található közintézmények csoportja (posta, gyógyszerár, orvosi rendelő, ABC) alkotja.

Petőfibánya arculata kifejezetten a bányászat hatására, képerre formálódott.⁴⁹ A Hatvantól 15 km-re, északra eső falut északi irányból Apc, keletről a szintén bányászfalu Rózsaszentmárton, nyugatról Lőrinci határolja.

Petőfibánya község főforgalmi útját a Selypről Rózsaszentmárton felé haladó út jelenti, amely mentén a község középpontjában található Általános Iskolával találkozhatunk. Az iskola, a Rózsaszentmártoni és Akácfa utca kereszteződésében található piac valamint a Selypi út és a Bánya út kereszteződésében az ABC hármasa jelöli ki a település abszolút középpontját (13. fotó).

Az általános iskolához (31. és 32. fotó) mérten, déli irányban a közlekedési alagúton átérve találkozunk az első ízben kiépített bányászlakóteleppel, továbbhaladva a sportcentrum és a strand található. Ez az úgynevezett felső telep (2. és 17. és 18. és 19. fotó).

Az alsó telep az iskolához képest dél-keleti irányban található (8. fotó), melyet emeletes házak sorai, kvázi szocialista lakótelepek határoznak meg. Északi irányban már a KISZ-lakások sorával (20. fotó) találkozunk, ezzel párhuzamos a Papagáj-telep (21. fotó).

Szintén északi irányban helyezkedik el a bányász saját házak sora. Ez azonban már a telep harmadik harmadát, azaz a magánházak sorát jelöli (22. fotó).

Aki Petőfibányáról Rózsaszentmárton irányába továbbhalad, és figyelmesen szemléli a Kopasz-hegy lankáit, hobbiházak tucatjaira bukkanhat (23. fotó).⁵⁰

A részben hasonló földrajzi adottságok mellett a gyökeresen eltérő történelmi múlt az, ami meghatározóbb. Ennek következtében Dudar inkább tradicionális falusi, míg Petőfibánya inkább városi jellegű.

Dudar történelme, ahogyan már utaltunk rá, nagy múltra tekint vissza. A falu annak ellenére is megőrizte tradicionális falusi küllemét, hogy a XX. század második felében komoly ipari fellendülés volt tapasztalható (7. fotó).

Ezzel szemben Petőfibánya létrejötté a bányászat megindulásához kötődik, az első építkezések az 1940-es évek elején kezdődtek meg a településen. Már az első házak is többemeletes, többlakásos társasházak voltak, s ezek „dominanciája” a későbbi építkezések

⁴⁹ Szendrői 1955. A „városkompozíciót” Dénesi Ödön, Ybl-díjas építész tervezte 1953-ban. Hozzá fűződnek a pécsi uránváros és Komló tervei is.

⁵⁰ A háztáji gazdálkodásra a petőfibányai embereknek is megvolt az igénye, és ez nemcsak a tákolt ólakban jutott kifejeződésre. A bányászok anyagi jólétének következtében egyforma méterű parcellákat igényelhettek a kijelölt földterületeken, a Kopasz-hegyen, 1979-től. Ezeket szabadon alakíthatták azután, aki tehetette „víkend” házat is építhetett, persze szigorúan egy sablonra, legfeljebb 12 m² nagyságúra.

során is alapvetően megmaradt. Ennek alapján a település városias küllemet kapott, s ezt máig őrzi (8. fotó).

Ugyanakkor azt is meg kell említenünk, hogy ez a városias jelleg elég felemás, mondhatni „Patyomkin-város” jelleget öltött.⁵¹ A település első lakói Nógrád megyéből érkezett bányászcsaládok voltak, akik addigi életüket felhagyva költöztek Petőfibányára. Jelentős részük nem városból került a községbe, hanem faluból, családi házból, vagy éppen közös udvarból. Ezért a beköltözők továbbra is ugyanazokkal az igényekkel rendelkeztek, mint odahaza: kiskertet akartak művelni és állatot tartani. Erre a célra hagyományosan ólakat használtak vagy a lakóház és a komplex gazdasági épület között, vagy a gazdasági épület mögötti részén a teleknek. Ezt próbálta megőrizni a társasházak sorával rendelkező Petőfibánya. Az emeletes házak mögötti dombokon, még ma is elkerített kertekkel és ólakkal találkozhatunk (9. fotó).

Ennek megfelelően Dudaron is találunk, a Készenléti lakások mögött. „*Vannak hozzá oldalt kis kert, baromfiudvar van hátul.*”⁵²

⁵¹ A kellemetlen igazság elleplezésének szinonimájaként használom a Patyomkin város kifejezést. A cél a kifelé történő reprezentáció, mely elfedi a valóságot. *Kapitány 2006* nyomán.

⁵² Interjú T.N.-al, Dudar, 2012 szeptember 19.

4. ÉPÍTÉSZETI STÍLUSJEGYEK VIZSGÁLATA; A KÖZÖSSÉGI ÉLET SZÍNTEREI

Fentebb már számos hasonlóságról és különbségről volt szó a vizsgált településeinkkel kapcsolatban. Ezek után nem meglepő, ha Dudar és Petőfibánya építészetében is találhatók közös vonások.

4.1 A vallási élet relikviái és terei

*„Ragyogj felettünk és vond be fénnel életünk,
Borbála, bányászok szép csillaga.”⁵³*

Dudar a vallási élet szempontjából is tradicionálisabb jelleget ölt, mint Petőfibánya. Az 1930-as években Dudar azért volt különleges, mert megőrizte tradicionális mezőgazdasági mivoltát, emellett pedig nemcsak a környezetétől eltérően színmagyar, hanem a zirci apátság tövében „szín-református” település.⁵⁴

Petőfibányán a bánya megnyitása után nem sokkal megkezdődtek a zömmel katolikus, Nógrád megyéből érkező bányászok számára történő kommunális építkezések. A bánya területéhez legközelebb eső központi részen a katolikus templom építése is megkezdődött, ám ebbe már beleszólt a helyi kommunista hatalom is. Így, az épület 1954-re már elkészült – ma jobb – szárnya mellé felhúzták a másik oldalit is, így a teljes épület 1955-re készült el, de nem templom, hanem művelődési ház lett az épületből. A szimmetrikus épület magán viseli a tagadhatatlan templomi jegyeket: a klasszikus vakolat és a hatalmas, befalaztatott ablakkeretek tanúskodnak (10. fotó).

A kétségtelenül hatalmas épület a „városka” központi helyén helyezkedik el. A szimmetrikus épület, hívogató hármas kapuja felett látható timpanon a klasszicizmust és egyben a szocreál építészet kedvelt motívumát idézi. Szomorú, sárga vakolata kétségtelenül típusosnak nevezhető.

A templomnak szánt épület jobb szárnyán hatalmas ablakkeretek nyomai fedezhetők fel, melyek a színháztermet, bal szárnyán a sok kis ablak a valamikori klubhelyiségeket rejtik. Ma a művelődési ház ad otthont a vasárnapi miséknek, a többség azonban nem tartja magát vallásosnak.

⁵³ Jármai 1994: 5.

⁵⁴ Többek között ezért esett Tomori Viola választása 1937-ben Dudarra.

A katolikus tradíciókra további bizonyítékként szolgál, hogy a bánya bejáratához tervezett, de el már nem készült Szent Borbála szobor sem foglalhatta el végül a helyét (11. fotó).

Dudari történelmi múltjából adódóan is a vallási élet változatosabb színtereivel rendelkezik. „A falunak ugye 80%-a református, itt jobban csak az a katolikus, aki a bánya által, meg ahogy nőültek.”⁵⁵

A XVIII. század elejére Dudar, s mint néhány környékbeli falu református hitre tért, a jelenlegi református templom is ebben a században épült (6. fotó).⁵⁶

A templom nemcsak a vallási élet színtere volt, hanem sokáig a falu egyetlen középületét jelentette. A mai templom építését 1792-ben kezdték meg, egy nagy és díszes, tornyos kőtemplomot építettek. „Dudar kőtemploma oldalhajó, kápolnák, sekrestye nélküli teremtemplom, melynek belső elrendezése sajátos légkört áraszt. Fala fehér, mindenféle kép és dísz nélküli. A szószéket az oldalbejárattal szembeni fal közepére építették, vele szemben helyezték el a padokat, teret hagyva az Úr asztalának és a vörös márvány keresztelőmedencének.”⁵⁷

A templomot 2012-ben Európai Unió forrásból felújították (24. fotó)

Dudaron a katolikusok elsősorban a volt Kisdudar területén éltek. Temetkezési helyet is kaptak, de szentmisére a szomszédos Bakonyánára kellett, gyalog járniuk.

A kommunista hatalom kezdetén a helyi általános iskolában egy szerzetesnővér tanított, de a misére még mindig a szomszéd településre kellett járni a híveknek. Később Kisdudaron, a Polt család otthonának tiszta szobájában tartották alkalmaikat.

A bányanyitás sok embert vonzott Dударra. A messzi vidékekről érkezők mind katolikusok voltak, így a katolikus gyülekezet létszáma rohamosan nőni kezdett.

1956 végére már állandó miséző hellyel rendelkezett a közösség (25. fotó). A '80-as években merült fel annak a gondolata, hogy jó lenne egy saját templomot építeni, ennek a terveit 1990-ben jóváhagyta a püspökség és társadalmi munkában sor is került az építkezésre, de a templom tornya máig hiányzik (26. fotó).⁵⁸

A pünkösdi közösség Dudaron 1945-től van jelen. 1949-ben hivatalosan is megalakult a közösség, akik kezdetben hívek házaiban tartották alkalmaikat. 1972-ben építették fel imaházukat (27. fotó).⁵⁹

⁵⁵ Interjú T.N.-al, Dudar, 2012. szeptember 19.

⁵⁶ Hermann 2000.

⁵⁷ Hermann 2000: 154.

⁵⁸ Horváth 2000.

⁵⁹ Vadon 2000.

4.2. A sportélet

A sportélet színterei, társadalom-összetartó erővel bírnak. A XX. század második felében szinte minden ember kapcsolatba került a sport valamilyen formájával. 1947-től a fennálló rendszer is nagyon fontosnak érezte a sportot. Nem meglepő, hogy az irányított, csoportos sportfoglalkozás is egyre inkább előtérbe került, és ez egyre nagyobb mértékben érintette a vidéki kistelepüléseket is. Az 1950-es évek Magyarországon a legnépszerűbb sportágnak a futball számított.

Nem volt ez másként Dudaron sem. A sport, mint a „modern” idők terméke jelent meg. Az '50-es évektől labdarúgó küzdelmek résztvevői voltak a dudari ifjak, hogy a falvak közötti foci által oldják az esetleges nemzetiségi és vallási feszültségeket.

A dudari futballpálya kiépítése 1948-ban kezdődött az ún. lukot vagy lukod területén. A vizes, mocsaras erdőszéli réten bányász fiatalok társadalmi munkában alakították ki a pályát (28. fotó). A rendszeres és irányított tömegsport révén később, a futballcsapat mellett, női röplabda szakosztály is működött.⁶⁰

A jólét és az életszínvonal látszólagos emelkedése egész kis „földi Paradicsommá” alakította ki az immáron városias jelleget öltő községet, Petőfibányát az 1950-es évektől.

Az 1948-ban meghatározott 3 éves terv keretein belül hatalmas építkezési hullám indult el, s ez a sportélet színterei szempontjából is meghatározó volt.

A sportkedvelők és mozogni vágyók is megtalálhatták számításukat. „*Sporttelep, strand, versenytekepálya, futballpálya, élsportolók. Pezsgett a sportélet.*”⁶¹ Az 1963-ban kiépített Sportcentrumban lehetőség nyílt ökölvívás, asztalitenisz, teke, labdarúgás, vagy éppen a kézilabda aktív művelésére. Akik pedig a vizes dolgokat részesítették előnyben, vagy csak kikapcsolódni szerettek volna, igénybe vehették a strandfürdő szolgáltatásait szintén 1963-tól (17. és 18. fotó).

⁶⁰ Földesi 2000.

⁶¹ Ursitz 2000.

4.3 Az iskola, mint közösségi épület

A jövő generációinak életét meghatározó intézmény, az iskola. Dudarnak már a XVII. században is volt iskolája. 1823-ból ismert a régi iskolaház leírása. A templom szomszédságában állt (a mai óvoda helyén), s egy szobát, konyhát, kamrát, istállót, s egy színt foglalt magába. A tanításra alkalmatlan szobában felszerelés nem volt, pad és asztal nélkül zsúfolódtak össze nemre és korra való tekintet nélkül a gyerekek, akiket beírtak (29. fotó).⁶²

1959-től megváltozott az iskola székhelye, mert az államosítást követő időszak demográfiai változásai kikényszerítették egy új iskolaépület megépítését. 1960-ban megépült a nyolc osztályt befogadó iskola, a régi tanodába az óvoda költözött. 1982-ben tovább korszerűsítették az iskolát. Első fázisban két tanteremmel és kiszolgáló helyiségekkel, majd tornateremmel bővült. Az új iskola épülete nem hordoz magán szocialista jegyeket: sem a monumentalitásra, sem a típusosságra nem törekszik. Szalagablakai, de még lapos teteje sincs. Csupán az egyszerű és praktikus fehér vakolata (30. fotó).

Petőfibányának, illetve akkor még Pernyepusztának is volt iskolája a réten, már az 1940-es évek előtt is. A tanyasi iskolát egyik oldalról egy szőlőtábla és a zsidótemető, másik oldalról a kőbánya határolta.⁶³

Pernyepusztának volt iskolája. De csak volt. *„Alóla a szél hordta el a homokot, a tetejét meg, aki éppen arra járt.”*⁶⁴

Még a második világháború kitörése előtt elhatározták egy új iskola építését, azonban a háborús események közbeszóltak. A feljegyzések szerint az új iskola 90%-os készülségi fokon vészelte ugyan át a háborút, de a vandál kezek ezt jelentősen lecsökkentették.⁶⁵

1948 januárjában született központi döntés a petőfibányai iskola megépítéséről. Végül: *„1958-ban adták át Petőfibányán a Z-alakú iskolát. Nagyon modernnek számított. Mindennel fel volt szerelve a 8 tantermes iskola.”*⁶⁶

Stílusjegyeiben a telepen található sorházakat idézte, mindenfajta ornamentikát elhagyott a homlokzata, s benne minden maximálisan megfelelt a kötelezőnek: kielégítette a funkciót. A szimmetria, a kővel burkolt formák, szintén sztálinista stílusjegyeket hordoztak.

⁶² 1865-ben a régi iskola udvarában egy új tanoda építése kezdődött. Az 1866-ban befejezett, új cserépfedelű ház kőből épült. Két tanteremből állt, amiket cserépkályhával fűtöttek. Bútorzatát hosszú padok, a tanítói asztal és szék, egy-egy iskolai nagy tábla és térképtartó állvány jelentette.

⁶³ Interjú R.A.-val, Petőfibánya, 2012 ősz: *„A zsidótemető az ott volt, az Apci útnál. Ott ilyen gránit síremlékek voltak, odajártunk gyerekek, mivel hogy nem volt senkijük, kapálgattunk, sárga virágot vittünk.”*

⁶⁴ Ursitz 2000.

⁶⁵ 1944 után megindult a szabadszerzés a telepen, az iskola ajtait, ablakait azonnal elhordták, de még a cementlapokat is felszedték. Ezért egy 4 lakásos segédtszti lakást kellett iskolának berendezni.

⁶⁶ Interjú K.GY.-val, Petőfibánya, 2012 ősz.

Vakolata egységes, semleges színű volt, talapzata a település más házain is található terméskövel volt kirakva. Az iskola előtt hatalmas, és rendezett park terült el, ezzel is erősítve a városias jelleget (31. fotó).

Az iskolát egy 2011-ben elnyert pályázat keretében teljesen felújították. Régi jellege egészében eltűnt, csupán terméskövel kirakott kőkerítései tanúskodnak egykori külsejéről. (32. fotó).

4.4 Köztéri szobrok, emlékművek

*„A köztereken álló, gyakran közadakozásból létrehozott művek mondanivalója, „belső üzenete” többnyire közhely. (...) Az emberi gondolkodás mindenki által tudott vagy ismert csomópontjait testesítik meg. (...) A nemzettudat közhelyeire építenek, miközben erősítik azt.”*⁶⁷ A köztéri szobrok kerülnek alább bemutatásra.

Az első világháború után országszerte készültek olyan relikviák, amelyek emléket kívántak állítani az első háború hősi halottainak. Az emlékműállítást a hivatalos politika is kedvezően fogadta, majd kezdeményezte, sőt az 1910-es évek végére már maga, irányította, mondhatni kötelezővé tette. A hivatalos álláspont szerint ugyanis a háború valamennyi áldozatának joga van emlékjelre.⁶⁸

Dudaron ma több emlékmű is található.⁶⁹ Az első háború áldozatainak tiszteletére készítenő emlékművet a községháza előtt tervezték felállítani. 1937-ben került sor az avatóünnepségre a községháza előtt (33. fotó).

A szobor monumentálisnak nem tekinthető. Betonból készült talapzatán a világháborús évszám, felette a mésző oszlopon koszorú és a hősi halottak belevéselt nevei. Az emlékmű tetején egyszerű, a katona ideáltípusát ábrázoló réz dombormű látható. Az emlékmű inkább kegyeleti funkciót elégít ki, nem képvisel jelentős művészi értéket.

Sümei-Schrotta János alkotása mai helyét 1979-ben foglalta el, elköltöztetni pedig azért kellett a községháza elől, mert a kommunista hatalom nem preferálta az első világháborús emlékműveket.

A bányászatnak (34. fotó) és a hősi halottaknak állít emléket az egyik emlékparki szobor. Terméskövel kirakott talapzatán hatalmas vágatboltív látható, mely a folyamatos omlásveszélynek, és azok áldozatainak áll mementóul.

⁶⁷ Sinkó 1991: 9.

⁶⁸ Kovalovszky 1991.

⁶⁹ Az dudari emlékműről Hermann 2000 alapján.

A másik szobor az emlékparkból, egy fából készült, egymásba fonódó motívumokat ábrázoló térplasztika, mely Dudart és testvérvárosait szimbolizálja (35. fotó). Póda Károly alkotása.

Petőfibányán a korán felépült kultúrház elé hatalmas teret, fórumot alakítottak ki. A tér ma Petőfi nevét viseli, és annak végén egy Petőfi szobor áll. Esetünkben ez kétféle jelentőséggel bír: egyrésről centenáriumi emlékmű, másrésről az altáró névadójának állít emléket (36. fotó).

„Műkőből készült egészalakos szobor, mely kb. 2 méter magas. Talapzata tagolt műkő, kb. 180 cm magas, elülső oldalán Petőfi felirattal, két oldalt szétszaggatott, lecsüngő láncok láthatók. A baloldali alsó tagolt részen 1948-as évszám, mellett jobbra „A hazáért és szabadságért” felirattal. A szobrot Juhász András szobrászművész készítette.”⁷⁰

A bányászatnak Petőfibányán emlékművet, szobrot nem állítottak. A bánya megnyitásának évfordulójáról tanúskodik a művelődési ház falán lévő emléktábla.

4.5 Egy petőfibányai sajátosság

Egy magyarországi viszonylatban is jelentős létesítményről sem szabad elfelejtkeznünk. Mint azt fentebb is láttuk, a helyi lakosok tudatában Petőfibányán jól elkülöníthető településrészek épültek ki. A kezdeti bányászlakások, az újonnan épülő társasházi övezetek, valamit néhány magánház.

A település fekvése miatt nem minden egy szintben helyezkedik el. Domb választotta el egymástól a volt segédtszti- és munkáslakásokat az újabb társasházi övezettől.

„Az alagútról is tudok. – mesél interjúalanyom. Valamikor, ahol az első épület van a felsőtelepen, ott volt a hentesüzlet. És át kellett menni a dombon. Lépcső volt ugyan... Akkor, akik annyira értették ezt a boltíves szerkezetet, akkor kihajtották (az alagutat). Így könnyebben átjut az egyik oldalról a másikra az ember.”⁷¹

Társadalmi munkában 1962-ben készült el a telep ma is egyik fő jellegzetessége a 200 méter hosszú közlekedési alagút, a dombba vájva, terméskővel kirakva (19. fotó). Az alagút nemcsak a gyalogos és a kerékpáros, hanem később az autós forgalom lebonyolítására is alkalmasnak bizonyult.

⁷⁰ Varjas 1989:148.

⁷¹ Interjú R.A.-val, Petőfibánya, 2012 ősz.

4.6. A bánya kiegészítő épületei

A közösségi épületek bemutatásakor legnehezebb dolgunk talán a bánya kiegészítő épületeinek vizsgálatakor van. Hiszen ezek az épületek komoly funkciót tölthettek be, a róluk szóló (szakirodalmi) feljegyzések száma igen csekély, ráadásul csak az archív fotók szolgálnak alapul. Építészeti szempontból leginkább az irodaépületek és a kapubejáratok jelentősek.

Ursitz József visszaemlékezései alapján tudjuk, hogy az 1940-es évek elején már óriási forgalom volt tetten érhető Pernyepusztán. 1943-44-ben készült el az igazgatói épület, a Bagolyvár, azaz két darab mérnökök számára tervezett ikervilla. 1944-ben már a bányairoda is készen volt. A szén fogadására ekkor már az osztályozó is készen állt (37. és 38. fotó).

A lefejtett szén tehát először az osztályozóba került válogatásra. Ebben az épületben túlnyomórészt nők dolgoztak; a szén szállítószalagon haladt a dolgozók előtt, és először a meddő (bányászati hulladék: ásványt nem tartalmazó szemét) és a szén szétválasztása történt, majd a szén a szalagon továbbhaladva (kezdetben) lóvontatású kocsikba került.⁷²

További források szerint Petőfibányán 1947-ben, mikor már nagyjából másfél kilométernyit kihajtottak a vágatból, került sor az altáró idomkövel történő biztosítására, valamint a külszíni iparvasút, a műhely és az előkészítő táro megnyitására.⁷³

1948-ban, a 3 éves terv keretein belül, további fejlesztések kezdődtek és ez nemcsak a köz-, és lakóépületek kiépülésében érhető tetten. Üzemszerűen megindult a lignittermelés, a központ pedig jóváhagyta a vasútvonal, a híd és a műhely, létesítését az immáron Petőfibánya Nemzeti Vállalat nevet viselő egységben.

1949-ben került sor a kötélpálya ünnepélyes átadására, ami Petőfibányáról a lőrinci erőműbe szállította szállított anyagot és szenet, ezzel lecsökkentve a köz- és vasúti forgalmat a két település között.

1950 januárjától Petőfi Bányavállalathoz tartozik a Petőfi bányauzem és segédüzemei, Petőfibánya Üzem, Vontatási üzem, Gépműhely, Ácsműhely és a Szállítóüzem (39. fotó).

Az 1950-es évek végére elkészült a szalaghíd, a bányabunker, és az anyagraktár. Megépült a fürdő, amely méltán tekinthető a bányatelep központjának is.

Helyet kapott a fürdőépületben az üzemiroda, a bányamérnökség, de még a fogászattal kiegészített üzemorvosi rendelő is (40. fotó). A lapos tetős épületet terméskő borítja. Ezzel

⁷² A szenet és a meddőt nagyon könnyű szétválasztani kézzel is, így a könnyű fizikai munkát a nők is elvégezhették.

⁷³ Misóczki 1975.

nemcsak időtállóvá, de kétségtelenül mutatóssá is tették. Egyforma ablakai mögött egyforma irodai szobákkal találkozunk. A létesítmény előtt sín pár húzódik, itt közlekedtek a csillék, és az ún. népesek.⁷⁴ A bánya bezárása után ez az objektum adott otthon a Gépüzem irodáinak is. Ma ki van téve az enyészetnek, kihasználatlanul.

Dudaron, akárcsak Petőfibányán a bánya egyik napról a másikra jutott központi szerephez.⁷⁵ Földrajzi helyzeténél fogva a falunak kellett a bánya bázisává válnia, azonban a falu infrastrukturálisan erre nem volt felkészülve.

A vasút megépítése után folytatódott a kiszolgáló épületek építése – előtte kezdetleges fabarakkokban működött a bányairoda is –, elkészült a szénosztályozó és a szállítópálya a Kossuth akna és az osztályzó között (38. fotó).

„Az aknamélyítések közben a külszínen is egyre több ipari létesítmény magasodott a hajdani szántókon. Aknatornyok, gépházak, víztorony, a pályaudvar sínparjai felett magasodó szénosztályozó, transzformátorállomás és az épületek mögötti, egyre terebélyesebb meddőhányó változtatta meg a táj képét.”⁷⁶

A fentiekből kitűnik, hogy Dudaron nem egyetlen akna köré kellett kiszolgáló épületeket létrehozni, ezek azonban, lévén funkciójuk megegyezett, egymáshoz – és a petőfibányai épületekhez is – hasonló arculatot is tükröztek.

Egyetlen épületet szeretnék kiemelni csupán a dudari bányaiüzem területéről, ez pedig nem más, mint a volt Iker-aknánál még ma is látható bányairoda épülete. A terméskővel gondosan kirakott épület megszólalásig hasonlít a petőfibányai iroda- és fürdőépületre (15. fotó).

⁷⁴ A népesekkel szállították a dolgozókat a bányába.

⁷⁵ Hermann 2000.

⁷⁶ Hermann 2000: 114.

4.7 A bányatechnika

Bányaművelés

Érdemes megemlíteni a bányaművelés különbségeit is. Dudar esetében függőleges, de legalábbis lejtősaknákkal találkozunk, míg Petőfibánya esetén leginkább az altáróról beszélhetünk.⁷⁷ Ez az akna két típusát jelenti, tehát egyik sem volt korszerűtlenebb a másiknál, a technikák közötti különbség csupán a széntelep elérésének módjában lelhető fel.

A függő vagy lejtősaknát előbb függőleges irányban kezdik a Föld belseje felé mélyíteni, majd az elérni kívánt mélységben a fejtés vízszintesen, vagy vízszinteshez szög alatt hajló irányban indul meg.

Ezzel szemben az altáró, vagy altárna kívülről a hegybe behatoló vízszintes vagy kevésbé emelkedő vágat. Eredetileg az altáró fő feladata az előtte fekvő széntelepek vizeinek elvezetése, lecsapolása volt, vagyis a tiszta karsztvíz mindig kifolyt. *„A táró enyhén emelkedve halad be a hegynek a gyomrába, a szénmezőhöz viszonyítva ez a legalacsonyabb pont, és kifolyik a jó minőségű ivóvíz.”*⁷⁸

Éppen ebből adódik, hogy a Petőfi-táró sohasem szenvedett úgy az esetleges a vízbetörés következményeitől, mint 1961-ben a vízszintes dudari Iker-akna, ahol nem tudott hová elfolyni a betört karsztvíz.⁷⁹

Figyelemre méltó, hogy mindkét bányát úgy zárták be, hogy óriási, kitermeletlen széntelepek maradtak a föld belsejében. Ez Petőfibánya és Dudar esetében is több 10 évre elegendő szénvagyonot jelent, az akkori kitermelési technológiák figyelembe vételével.

Modernitás

Mint láttuk, fontos szempont, hogy mindkét bányatelep a korszak legmodernebb technikájával ellátott telepei közé tartozott. Emellett mindkét telepen húzóágazatot jelentett a bányászat más ipari üzemek számára. Dударra települt 1971-ben a Bakony Művek; Petőfibányán létrejött a Gép – és Vegyesüzem (1948-tól); emellett mindkét helyre kitelepült a vasút és a volán is.

A voluntarista fejlesztéspolitika által ösztönzött újítások vizsgált településeinken is nyomot hagytak. Petőfibányán a fejtés biztosításának gépesítését oldotta meg Ursitz József

⁷⁷ Ez nem zárja ki azt, hogy légaknát is mélyítettek Petőfibányán, de az alapvető különbség így érzékeltethető.

⁷⁸ Interjú K.GY.-val, Petőfibánya, 2012 ősz.

⁷⁹ 1961-ben az Iker-akna hatalmas vízbetörést szenvedett, ami évekre visszavetette a termelést. Nemcsak hosszas szivattyúzásra, de leépítésekre is sor került ebben az időszakban.

Kossuth-díjas bányamérnök a hidraulikus páncélpajzzsal 1959-ben.⁸⁰ Az egy méter széles tagokból álló berendezés a kibányászott területet 50 méter hosszúságban omlásveszély nélkül elzárta a munkaterülettől. A gép a szén lerobbantása és továbbítása után önműködően továbblépett a következő munkahelyre. Alkalmazása az eddigi mintegy 4 órás biztosítási munkát 90 percre rövidítette le, és jelentős faanyagot takarított meg.

Dudaron 1955-ben indult be a Szkip-akna, amelyen már a szintén nagyon modernnek számító szkip szállító berendezés működött.⁸¹ Ez nem más, mint egy ferdepályás szállító kas vagy kosár felvonó, amely drótkötél segítségével ívelt pályán volt a bányába vezetve, ezzel az anyag-, szükség esetén pedig a személyszállítást is megoldva. Különlegessége volt, hogy nem vízszintes és nem is függőleges pályán mozgott, hanem egy olyan ívelt pályán, mint ma egy libegő. Továbbá oldalbillenős kasokkal rendelkezett; a vezetópálya felső végének kialakítása automatikusan vezérelte a kasok ürítését.

4.8 Üzemek, ipari épületek

Mindkét településről elmondható, hogy a bányanyitás óriási infrastrukturális változásokat eredményezett. Mindkét esetben üzemek települtek, nyíltak meg. Ennek révén képet kaphatunk a XX. század második felének ipari építészetéről is.

A Bakony Művek autóalkatrész gyártó dudari egysége 1971, október 1-jén kezdte meg működését, egy a bányától átvett, kölcsönkapott épületben (41. fotó).

A cég a járművillamosság kooperáció kezdetén telepítette a dudari üzemet, mivel a fejlesztéspolitika fő jelszava az volt, hogy oda kell vinni a munkát, ahol a munkaerő van. Márpedig Dudaron és a környékbeli falvakban volt munkaerő.

Sajnálatos módon, a rendszerváltás után ez a tevékenység is megszűnt.⁸²

Ha Petőfibányára tekintünk a dolgozó igényeit szolgáló, nagyigényű építészeti együttesként jelenik meg a Gépüzem, amely szintén nem a részleteivel kívánt hatni (42. fotó).

A korszerű üzem szakosított részlegekkel rendelkezett, és nemcsak a petőfibányai igényeket elégítette ki, hanem más cégeknek és külföldre is gyártotta a páncélpajzsot. *„Hiszen nemcsak bányászokra volt szükség, hanem villanyszerelőre, lakatosra, ácsra, de még ló ápolóra is. Biztosítani kellett a szállítószalag-rendszer építését, javítását, működését. Ide*

⁸⁰ Ursitz József bányamérnök, kiváló feltaláló, a Mátraaljai Szénbánya Vállalat osztályvezetője, főmérnöke volt. 1962-ben részesült a Kossuth díj második fokozatában az önmozgó páncélpajzs kifejlesztéséért.

⁸¹ A szkip nem más, mint egy vedres felvonó. Az elsőt ugyan nem Dudaron, hanem 1938-ban Várpalotán állították üzembe, mégis korszakalkotó újdonságnak számított.

⁸² Horváth 1988.

kellettek gumiszerelők, lakatosok, villanyszerelők. Párhuzamosan a bányával együtt létrehoztak egy gépüzemet is, ahol a villamosmotorok tekercselését, szivattyúk javítását, az esztergályos munkát elvégezték.”⁸³

⁸³ Interjúrészlet.

5. LAKÓÉPÜLETEK, LAKÓHÁZAK

A lakóépületek szemrevételezésénél is jól látszanak a vizsgált korszak sajátosságai. A következőkben évtizedenkénti bontásban tekintjük át, milyen lakóházak épültek a vizsgált településeken a '40-es évektől a rendszerváltozásig.

5.1 1940-es évek

A '40-es években készült épületek jelentős része, emeletes társasház Petőfibányán. Mi sem jellemezhetné jobban a korszakot? A szabadságot szimbolizáló magánházakhoz képest, a hatalomnak jóval nagyobb esélye volt az emberek ellenőrzésére a lakótelepeken.

Petőfibányán az első kezdetleges bányászházakat fából ácsolt barakkok jelentették. Az első, kőből készült lakóépület a Bagolyvár volt (2. fotó). Az épület, mint már volt róla szó, bányamérnökök számára készült 1943-44 között. Különlegessége, hogy onnan ahová építették, az egész bányaüzem területére kilátás nyílt.

A felső telepen ugyanebben az időben kezdték építeni a jellegzetes terméskővel kirakott két-háromszobás segédtishti, és az egy-kétszobás munkáslakásokat (3. és 4. fotó). Ezek az épületek vízvezetékkal, mosdóval, mellékhelységgel, sőt óvóhellyel is el voltak látva. Azt is mondhatnánk, hogy nagyon korszerűek voltak. Bár kívülről a terméskő időtállóvá tette ezeket a házakat, de nagy hibájuk volt, hogy fafödém szerkezettel készültek. Ez kétségtelenül költséghatékony megoldás volt, de ezáltal ki volt téve az időjárási viszontagságoknak, így hamar tönkrementek, felújításra szorultak.

Ezek a házak szerkezetükben egy sémára készültek, de külalakjukban nagyon változatosak. Található köztük olyan, ami teljesen terméskővel borított, van, amiben csak díszítőelemként jelenik meg (3. és 4. fotó).

A nagy építkezésekre azonban csak a háború után kerülhetett sor. A kialakuló bányászvárost a társasházak égbe magasodó sora jellemezte leginkább, de kétszobás iker jellegű családi házakra is találhatunk számos példát. A meglehetősen egyforma házakat vízvezeték-hálózattal és részben csatornával is ellátták. Formájukban egységes képet alkottak (22. fotó).

Ezeket a földszintes, családi, típus ikerházakat, bányász saját háznak (BSH) nevezték.⁸⁴ Két szobával készültek, homlokzatukat az igénytelenség jellemezte, a házakból

⁸⁴ A petőfibányai BSH-k megelőzik korukat, mert az ország más részén csak az 1950-es években készültek ilyen jellegű épületek.

hiányzott a víz-és csatornahálózat. A saját ház-építés és az állami kölcsön nem volt megoldás a bányászok lakáshelyzetére, az csak állami beruházással volt megvalósítható, ezért készült annyi tömbház Petőfibányán is.⁸⁵

A dudari épületállomány vizsgálatakor fontos szempont, amint az a forrásokból ismert, Dudar egy jobbágyfalu volt. Az épületekről szóló leírások először az 1800-as évek végéről, 1900-as évek első éveiből maradtak fenn (43. fotó). A falu lakóinak legtöbbje ekkoriban közös udvarokban élt. *„Egy-egy közös udvaron három-négy, de néhány helyen öt-hat ház is állt egymás után egy sorban, néhol egymással szemben. Az egyes portákat nem zárta el kerítés, idegen és ismerős szabadon járt-kelt az udvarokon.”*⁸⁶

A házakat kőből és vályogból építették, úgy hogy az alapot a kő, a falazatot a vályog jelentette. A tetőzet a század elején még rozsszalmából készült zsúptető volt, ezeket az 1940-es évekre javarészt mindenhol cserépre cserélték.

A házak belseje a következők szerint alakult: első szoba, konyha, és egy hátsó lakószoba. *„A lakószoba berendezéséhez tartozott a bejárattal szemben elhelyezett sarokpad, asztal, székekkel, sublót vagy szekrény a ruhák számára és két vagy három ágy, ami a legritkább esetben volt elegendő a családtagok számára.”*⁸⁷

A falu népességéhez viszonyítva jóval kevesebb ház volt, mint más környező településeken. *„1925-ben 205 házat írtak össze a faluban, ezekben lakásonként átlagosan hat ember élt.”*⁸⁸

Az első világháború után, az égető lakáshiány enyhítésére, kölcsönök folyósításával próbálták elősegíteni az építkezéseket. *„A kölcsönökből létrejött épületeken megmaradt a „FAKSZ-ház” elnevezés. Ez a háztípus bizonyos szabályok, épületanyag-felhasználási előírások figyelembevételével, mintatervek segítségével épült. (...) Az egészséges lakóház városi mintáit követte, a szoba-konyha-kamra beosztást mosókonyhával bővítették, a szobák padlóját faburkolással javasolták, (...) a tetőket cseréppel fedték.”*⁸⁹

A Falusi Kislakásépítő Szövetkezet (FAKSZ) által épített házra példát jelenleg is találhatunk még Dudaron. Igaz, a falu aláfejtése miatt már nem eredeti, hanem betonkoszorúval ellátott, felújított, gazdasági épületekkel kiegészített állapotban (44. fotó).⁹⁰

⁸⁵ Pilkhoffer 2008.

⁸⁶ Hermann 2000: 127.

⁸⁷ Hermann 2000: 130.

⁸⁸ Hermann 2000: 130.

⁸⁹ Sári 2009: 23.

⁹⁰ Interjúrészlet F.B.-val, Dudar, 2012. 09. 20.: *„Hát akkor, abba az időbe voltak ilyen FAKSZ-házak. Nem tudom. Hát ez is valami olyasmi lehetett, mert akinek építették akkor, nem tudta fizetni a kölcsönt, oszt akkor az én papám vette meg ezt a házat. Valamikor a '20-as évekbe vehette meg.”*

A második világháború előtti években uradalmi földekhez jutott Dudar, így a Veszprém Vármegyei Közföldügyi Szövetkezetnek lehetősége volt úgynevezett Országos Nép-, és Családvédelmi Alap-házak építésére. Az Alap célja az volt, hogy a szegényeket kiemelje nehéz helyzetükből, önmaguk fenntartására képes személyiségekké tegye. Ezért több ezer nagycsalád kapott házat, földet, de részesülhettek más szociális juttatásban is. A faluban hét ONCSA- ház épült, a mai Dózsa György utca területén (45. fotó). A tetőformák változatossága és a népi motívumok a homlokzaton tették sajátossá ezeket a típusházakat.⁹¹

„Az ONCSA- házak jellegzetessége a tornác, szoba, hálófülke, konyha, kamra, mosó elosztás, újítás volt a 6m²-es mosófülke (...) és a lakószobából nyíló nagy hálófülke. A padlózat gyakori alapanyaga a hajópadló, a tetőzet követte a helyi hagyományokat. (...) Falazásánál a vályog a leggyakrabban használt anyag.”⁹²

Dudarra a bánya nagyon kedvező hatást gyakorolt. 1949-ben felépült a Csirip-telep⁹³ (akkor Lenin-telep) kilenc ikerháza, ez volt a tulajdonképpeni első bányásztelep.⁹⁴ Ezek küllemükben jelentős hasonlóságot mutatnak az ugyanebben az évtizedben épült petőfibányaiakkal (22. fotó).

A fentiekben láhattunk példát ugyan a típusterves építkezés megjelenésére, de megállapítható, hogy a tradíciókkal rendelkező, hosszú múltra visszatekintő Dudar esetében a népi építészet nyomai még felfedezhetők az 1940-es években.

5.2 1950-es évek

Az '50-es években az egyre gyarapodó társasházi építkezéseket kísérhetjük végig Dudaron és Petőfibányán egyaránt.

A társasházak száma egyre nőtt az '50-es években Petőfibányán, hiszen az ideözönlő munkásokat el kellett szállásolni valahol. 1948-1952 között épültek azok a lapos tetős kocka alakú társasházak, amelyek az akkori Lenin út egyik oldalát szegélyezik.

A hatalom szocialista realizmus felé fordulása gyorsan lezajlott, maga az építészet gyakorlata lassabban fordult Moszkva felé, így nem volt ritka az, hogy az 50-es évek elején modern-funkcionalista épületek kivitelezése is folyamatban volt. Igaz ez a petőfibányai

⁹¹ Tamáska 2011.

⁹² Sári 2009: 26.

⁹³ Az elnevezés feltehetőleg a nem dolgozó bányász-feleségek folyamatos csiripeléséből ered, amit a viszonylag közel épült házakban állandóan hallani lehetett.

⁹⁴ Jármay 1990.

„kockákra” is. Ezeket az épületeket úgy képzeltek el, hogy a szükségletek egy geometriai formában kifejezhetőek, megjeleníthetőek. Itt a kockát tették alapformává.

Ezek az épületek azonban így is az akkori dolgozó ember ideálját szolgálják, mint ezek az épületek. A szabványablakokkal, szabványalaprajzokkal készült vasbeton szerkezetű épületek külső homlokzata minden ornamentikát, díszítést mellőz. A lapos tető, és a szalagablakok sem árulkodnak másról (46. fotó).

Ugyanennek az utcának bal oldalán a települést jellemző háromemeletes házak sora látható. Ezek már sátozottak. Figyelemre méltó, hogy a mindenhol egységes vakolat még a '90-es években is látható volt ezeken a lakóházakon (47. és 48. fotó).

Formájukban ezekkel a társasházakkal tökéletesen megegyezik a négy darab ún. „huszonnégyes”, amelyek az alagút utcájában találhatóak. Az elnevezés pusztán a bennük lévő lakások számára utal (49. fotó).

Az általános iskolával egy időben (1958-ban) készült az ún. Papagáj-telep. A hat tömbből álló házcsoport bár formájában tipikusnak mondható – egyszerű 27 lakásos társasházakat jelent – megjelenésében ma is a telep egyik különlegességét jelenti. A házak típusházak, típusvakolattal, típuserkélyekkel. Ám az erkélyek színét már az odaköltözők válogathatták meg. Ennek megfelelően, minden erkély más és más – mára meglehetősen giccses – színt vett fel. A színpompát tovább fokozta, hogy a felújítások során el-eltűntek az egységes vakolat színek, és a házak különböző oldalait különböző színekkel látták el. Ma is nagyon vidám képet festenek (21. fotó).

Dudaron 1951-ben készült el az Iker akna mellett (a mai Készenléti lakások utcában) az úgynevezett készenléti lakótelep. 1951-ben ez még csupán a két db 8-8 lakásos társasházat jelentette, melyek terméskővel végigrakott talapzata és ablakkeretei a petőfibányai felső telepi házakat idézik (3. fotó). Több tömbház a két készenléti társasházon kívül nem épült Dudaron, mivel a bányában dolgozók jelentős része vagy már rendelkezett dudari otthonnal, vagy más településről járt be dolgozni.

Ezek mellé a falu aláfejtésének előkészítése során további egyszoba-konyhás ikerházak sora készült, arra az esetre, hogy ha valamelyik ház annyira megrongálódik a falupillért fejtésének következtében, hogy szanálni kelljen, a benne lakókat a „készenlétikbe” telepíthessék (14. fotó).

A készenlétik építési körülményeiről mesél az egyik dudari interjúalanyom: „A telkünk alá lett bányászva, és nem tudtunk építeni, így kerültünk ebbe a közös házba. Ezt a bányát építette, '50-be. Rabok építették. Azt ugye bányászoknak lett kiosztva, úgy volt ez, hogy a bányai vezetőknek, meg a mérnökségnek lesz. Most már tíz éve is, hogy körülbelül eladta a

bánya. Aztán ugye igyekezett mindenki megvenni. Sajátunk. Vannak hozzá oldalt kis kert, baromfiudvar van hátul.”⁹⁵

Az aláfejtés ideje alatt építési tilalom volt érvényben azokon a területeken, amelyek fokozott omlásveszélynek voltak kitéve (például a mai Dózsa György utcán), ezért újabb házak csak a mai Erdősor utcán készülhettek.

Az '50-es években épült házak esetében megállapítható, hogy legtöbbször, mindkét település estén városias jelleget kapott. Ez jól alátámasztja az 1950-es évekre jellemző, tágabban jelentkező urbanizációs folyamatot. *„A városi életforma (...) meghódította a magyar falvakat.*”⁹⁶

A dudari bányát egyébként nemcsak Dudar sorsát határozta meg. A környező falvakban, és még Zircen is kedvező hatást fejtett ki. Zircen társasházak mellett a BSH (bányász saját vagy segélyház) sora épült, melyek családi építési program keretében készültek el.

5.3 1960-as évek

„A falusiak képviselte urbanizációs erővonal és a hatalom részéről felkínált títustervek az ötvenes évek végére furcsa kompromisszumot szültek: a négyzetes alapú, sátozott kockaházat. (...) A hatalom részéről (...) az épülettípus feladását jelentette a kapitalizálódásra hajlamos paraszti mentalitásnak, míg az építkezők szemében a városiasodás szimbóluma (...) lett a kockaház.”⁹⁷

A hatvanas években a vidéki emberek korszerűnek tartották a kockaházat, akkor kezdett rohamosan elterjedni, amikor a korábbi falusi építőhagyomány az 1950-60-as években elvesztette befolyását.⁹⁸

Ez a bányászvárost, Petőfibányát sem kerülhette el. A 20. század egyik legjellegzetesebb népi épülete a sátozott kockaház Petőfibányán is terjedőben volt a '60-as évektől.

Nemcsak a títusterves építkezés kényszere jelenik itt meg, hanem, ahogy látjuk, a korabeli építkezés jellegzetessége, kvázi divatja is volt a kockaház.⁹⁹ Ezek az olcsó, a hazai

⁹⁵ Interjúrészlet T.N.-al, 2012. 09. 19, Dudar.

⁹⁶ *Tamáská 2006: 39.*

⁹⁷ *Tamáská 2011: 27.*

⁹⁸ *Tamáská 2011.*

⁹⁹ *Sári 2009.*

építési hagyományokon alapuló városias épületek tökéletesen illeszkedtek és illeszkednek ma is Petőfibánya arculatába (50. fotó).

Ezeknél a házaknál, a szabványalaprajz mellett újdonsága volt, az új anyag, a téгла, felhasználása. Az pedig az életmód változására is hatást gyakorolt, hogy megjelent benne a fürdőszoba és a reprezentációs célú nappali.¹⁰⁰

Az 1960-as évektől Dudaron is egyre inkább meghatározta a falu képét a kockaház. Számos példát találhatunk a faluban gazdasági épületekkel kibővített házakra is (51. és 52. fotó).

Az 1960-as években épített házak egyértelműen a települések urbanizációs igényeit fejezik ki.

5.4 1970-es évek

A vidéki építkezésben az 1970-es években jelenik meg az emeletes családi ház típusa. Az emeletes családi ház kialakulása a legtöbb esetben csupán a tetőtér beépítésével járt együtt, de lényegében ez azt jelentette, hogy a korábbi horizontális terjeszkedés helyett a lakóházak vertikálisan, felfelé kezdtek növekedni.

A cél alapvetően a több generáció együttélésének biztosítása lett volna, azonban ekkor a családformák és szerkezetek már változóban voltak, így a bővítés többnyire csak az élettér megnövekedésével járó igényeket elégítette ki.¹⁰¹

Formájukban ezek az épületek kétségtelenül városias hangulatot idéznek, csupán néhány típuselem jelenik meg rajtuk. *„Ilyen az erkély, a beépíthető tetőtér, a hangsúlyos nyeregtető és az emeletráépítés.”*¹⁰²

A '70-es években épültek a KISZ-lakások Petőfibányán. Formájában a Lenin úti kockákat idézik lapos tetejükkel, álmos ablakaikkal. Ezek az épületek a KISZ kezdeményezésére készültek el, a fiatalok saját lakáshoz jutását elősegítendő (20. fotó). Még nem panelházak, ugyanakkor központi fűtéssel már rendelkeznek ezek az épületek.

¹⁰⁰ Sári 2009.

¹⁰¹ Tamáska 2011.

¹⁰² Tamáska 2011: 29.

5.5 1980-as évek

A '80-as években a második gazdaságból fakadó növekvő jólétnek, „maszekolásnak” köszönhetően családi házak sora épült mindkét településen. A házakon már jól megfigyelhető egy stílusváltás, egy bizonyos átmenet a posztmodern felé (53. és 54. fotó).

„A hozzátoldott előtetők, a dísz téglasorok, a felapplikált népies elemek, a tájjelleget hangsúlyozó spaletták jelzik a változás irányát. (...) Gyorsan elterjedt a nyugatinak vélt barna-fehér színskombináció, a hosszanti kiugró erkélyes „tirol” és a meredek sátoztetős „alpesi ház”. (...) A szűk kínálatban kapható típusházak egyre kevésbé voltak képesek kielégíteni a széteső ízlésvilágokat. (...) Az egyéni választás jelentkezett.”¹⁰³

Megjelenésében ezek a házak már sokkal nagyobb változatosságot mutatnak, szinte egyénieskedő világot tükröznek. *„A városi minták követése, a hagyományos (...) falutól való eltávolodás a földszintes beépítéssel való szakításban is megmutatkozik.”¹⁰⁴*

A rendszerváltás nemcsak az üzemek bezárásával járt együtt, hanem az építkezéseken is nyomot hagyott mindkét település esetén. Ebből az aspektusból elmondható, hogy kevés ház épül, nem mennyiségi, hanem jóval inkább a reprezentációs, magáncélú, amerikai mintára történő építkezés kerül előtérbe, egészen napjainkig (55. és 56. fotó).

¹⁰³ Tamáska 2011: 29.

¹⁰⁴ Tamáska 2006: 46.

6. ÖSSZEGZÉS

Dolgozatomban két egymástól különböző, de egymáshoz mégis sokban hasonlító település, Dudar és Petőfibánya került bemutatásra.

Az alapvető közös vonás az, hogy az 1940-es évek óta bányásztelepülésként voltak számon tartva. A bánya megnyitására kezdődő infrastrukturális és urbanizációs folyamatok mindkét településen változásokat eredményeztek. Ezek a folyamatok egészen a rendszerváltásig tartottak ki és az építőkultúrán is nyomot hagytak.

Építészeti szempontból megállapítható, hogy az 1940-es évektől, az 1960-as évek végéig gyarapodtak a települések. Ezek nemcsak mennyiségi, de minőségi építkezéseknek is tekintetők.

A közösségi élet színtereinek vizsgálatakor képet kaptunk a XX. század második felének építészetéről. A bánya és azok kiszolgáló üzemének tanulmányozása a korszak ipari építészetének jellegzetességeiről, és részben helyi adottságokból is következő hasonlóságokról tanúskodott.

A lakóépületek szemrevételezésekor is megfigyelhettük a vizsgált korszak sajátosságait. Évtizedenkénti bontásban áttekintettük, milyen lakóházak épültek a '40-es évektől a rendszerváltozásig.

A '40-es években láthattunk példát a típusterves építkezés megjelenésére, de a népi építészet nyomait is felfedeztük. Az '50-es évek a társasházi építkezések időszaka Dudaron és Petőfibányán egyaránt. A 1960-as években a települések urbanizációs igényeinek kielégítésére való törekvést regisztrálhattuk. Megjelent, sőt divattá vált a kockaház, az 1970-es években pedig az emeletes családi ház típusa is feltűnt. Az 1980-as évek lakóházainál már a posztmodern felé történő átmenet jeleit is megfigyelhettük.

A rendszerváltás az építkezéseken is nyomot hagyott mindkét település esetén. Kevés ház épül, nem mennyiségi, hanem jóval inkább a reprezentációs, magáncélú, amerikai mintára történő építkezés kerül előtérbe, egészen napjainkig.

Irodalom

Dudar 2012: Dudar község honlapja. <http://www.dudar.hu/> Letöltés: 2012. 11. 07.

Földesi 2000: Földesi László: Sport. In: Szalontay Zoltán (szerk.): Dudar a Bakonyban. Faa-Produkt Kft., Veszprém, 2000. 123-127.

Földesi 2009: Földesi László: Bányásznapi. Dudari Krónika, XI. évf./2. szám, Dudar, 2009.

Gábor 2002: Gábor Eszter: A második világháború után. In: Beke László-Gábor Eszter-Prakfalvi Endre- Sisa József- Szabó Júlia (szerk.): Magyar művészet 1800-tól napjainkig. Corvina Kiadó, Budapest, 2002. 249-253.

Hermann 2000: Hermann István (szerk.): Dudar. Száz magyar falu könyvesháza Kht., Budapest, 2000.

Horváth 1988: Horváth József (szerk.): A Bakony Művek 50 éve. Foto-Press Kiadó, Budapest, 1988.

Horváth 2000: Horváth Lajos: Katolikus egyházközség és templom Dudaron. In: Szalontay Zoltán (szerk.): Dudar a Bakonyban. Faa Produkt Kft., Veszprém, 2000. 163-167.

Jármai 1990: Jármai Ervin: A dudari szénbányászat története. Veszprém Megyei Szénbányák, Veszprém, 1990.

Jármai Ervin: Szent Borbála a bányászok védőszentje. Észak-Dunántúli Bányavagyon-hasznosító Rt., Veszprém, 1994.

Kapitány 2006: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Intézménymimika 2. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2006.

Kovalovszky 1991: Kovalovszky Márta: Kegyeletszolgáltatás. In: Kovács Ákos (szerk.): Monumentumok az első háborúból. Corvina Kiadó, Budapest, 1991. 91-103.

Kovács Ákos (szerk.): Monumentumok az első háborúból. Corvina Kiadó, Budapest, 1991.

Misóczki 1975: Misóczki Lajos: A szénbányászat harminc éve a Mátraalján 1945-1975., Globus Nyomda, Budapest 1975.

Pilkhoffer 2008: Pilkhoffer Mónika: Bányászat és építészet Pécsen a 19-20. században. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2008. 163-164.

Prakfalvi 2002: Prakfalvi Endre: A 20. század második felének építésze. In: Beke László-

Gábor Eszter- Prakfalvi Endre- Sisa József- Szabó Júlia (szerk.): Magyar művészet 1800-tól napjainkig. Corvina Kiadó, Budapest, 2002. 255-301.

Sári 2009: Sári Zsolt: Típusterves építkezés és az életmód átalakulásának kapcsolata. In: Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.): Vidéki életmódváltozások a 20. században. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 2009. 21-51.

Sinkó 1991: Sinkó Katalin: A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. In: Kovács Ákos (szerk.): Monumentumok az első háborúból. Corvina Kiadó, Budapest, 1991. 9.

Szendrői 1955: In: Bajnai László- Bonta János- Gyöngyösi István- Kürthy László- Szendrői Jenő (szerk.): Magyar építészet 1945-1955. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1955.

Tamáska 2006: Tamáska Máté: Hagyományos és modern falusi lakóházak örökségszociológiai vizsgálata. Szociológiai Szemle, 2006/4. 36-62.

Tamáska 2011: Tamáska Máté: A vidéki tér emlékezete. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2011. Borító.

Turai 1990: Turai Lajos: Hűség a Bakonyhoz. Váralja Mgtsz, Bakonyszentkirály, 1990. 17-20.

Ursitz 1996: Ursitz József: A homok út. Kézirat, Petőfibánya. 1996.

Ursitz 2000: Ursitz József: Emlékek PETŐFIBÁNYÁRÓL. Kézirat, Petőfibánya, 2000.

Vadon 2000: Vadon Tamás: Az evangéliumi pünkösdi közösség dudari gyülekezete. In: Szalontay Zoltán (szerk.): Dudar a Bakonyban. Faa-Produkt Kft., Veszprém, 2000. 168-173.

Vajda 2009: Vajda Sándor: A sport szerepe két, szocializmusban virágzó település életében. In: Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.): Vidéki életmódváltozások a 20. században. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 2009. 333-342.

Valuch 2005: Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

Varjas 1989: Varjas Károly: Petőfi szobrok hazánkban és határainkon túl. /1850-1988/. Antikva Kiadó, Budapest, 1989. 148.

1.fotó: Dudari életkép, 2012.

2. fotó: Bagolyvár,
Petőfibánya, Akácfa út,
2012. A mérnökök számára
készült (1943-44) ikervilla
ma önkormányzati bérlakás,
ahonnan az egész
bányaüzem területe
belátható.

¹⁰⁵ A dolgozat függelékét nagyrészt saját felvételeim alkotják. Amelyikek nem saját készítésűek, azoknál megjelöltem a forrást. Köszönettel tartozom Ale Évának, Legeza Borbálának, Molnár Józsefnek és a Petőfibányai Testnevelési és Kulturális Közalapítványnak a további fotókért.

3. fotó: Terméskővel rakott társasházak (fent). A kép bal oldalán a dudari készenléti házak egyik épülete (1951-ben épült); 2012. Jobb oldalon egy petőfibányai segédtszti 4 lakásos társasház (1940-es években készült); Dobó út, 2012.

4. fotó: Az első munkáslakások egyike; még ma is kitűnő állapotban. Petőfibánya, Puskin köz, 2012.

5. fotó: Petőfibánya (bal) és Dudar (jobb) címere.

6. fotó: A dudari református templom az 1930-as években. Forrás: *Hermann 2000.*

7. fotó: Dudar látkép, 2012.

8. fotó: A városias Petőfibánya. Ízelítő a '60-as évek postai képeslapjáról. A Petőfibányai Testnevelési és Kulturális Közalapítvány archívumából.

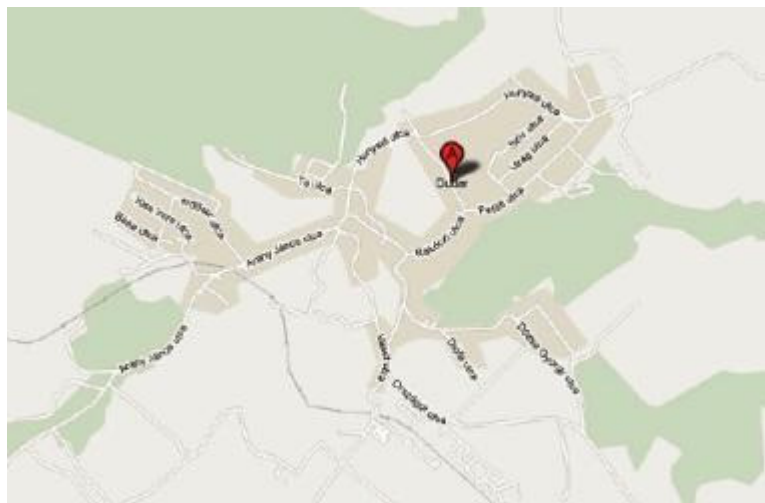
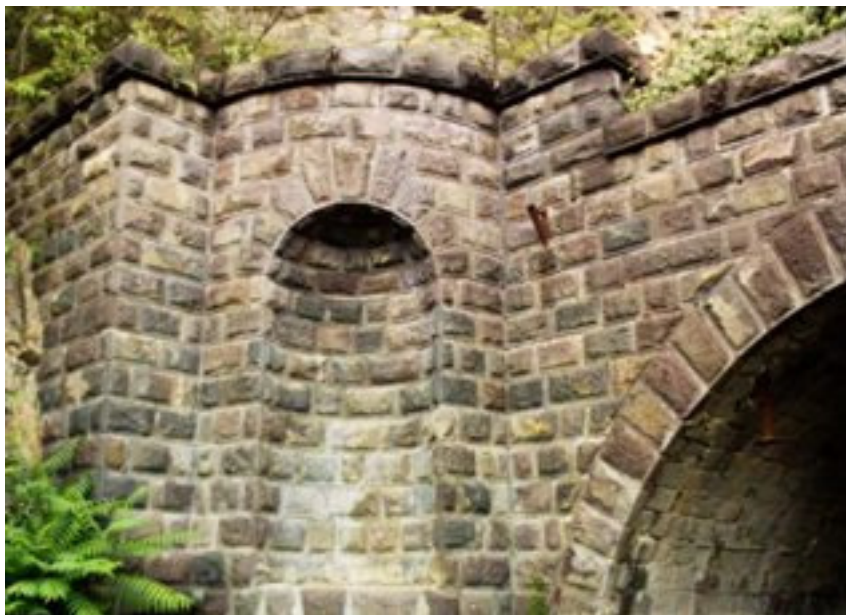

9. fotó (fent): „*Baromfiudvar van hátul.*” Bal oldalt Dudar, Készlelakások, 2012. Jobb oldalt a „Patyomkin-város”. Petőfibánya, Liszt Ferenc út „háta mögött” Ól a kukorica közepén. Középen az ólak a ’60-as években. Molnár József archívumából.

10. fotó: A Művelődési Ház Petőfibányán a ’60-as években. A Petőfibányai Testnevelési és Kulturális Közalapítvány archívumából.

11. fotó: A terméskővel kirakott Petőfi-altáró bejárata mellől hiányzó Szent Borbála; Petőfibánya, 2012.

12. fotó: Dudar térképe, 2012.

13. fotó: Petőfibánya térképe, 2012.

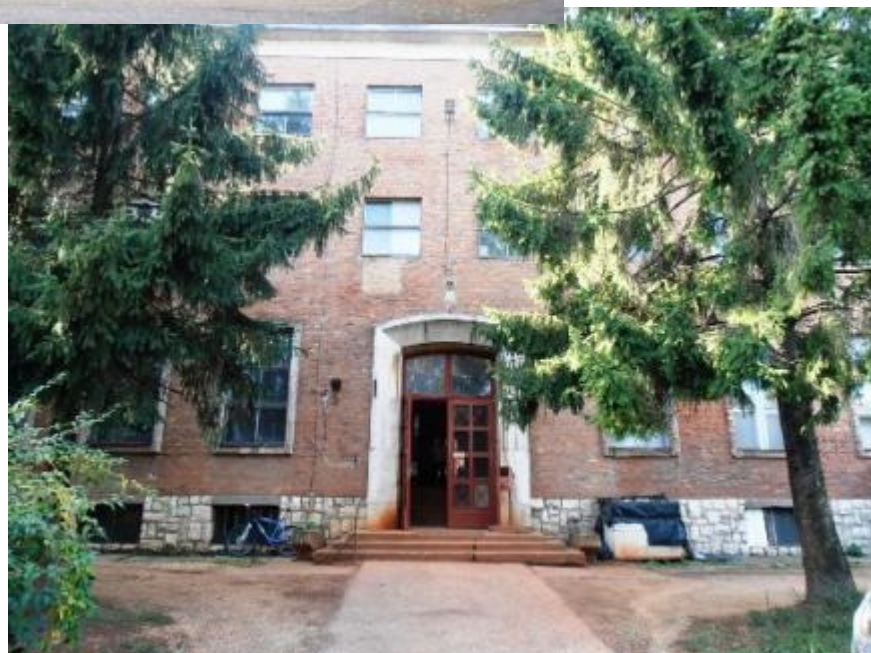

14. fotó: Dúdar, Vasút utca. A Készenléti lakótelep részlete, 2012.

15. fotó: Balra a dudari Iker-, és Szkip aknáknál lévő irodaépület, lent a fürdőépület. Terméskövel kirakva. 2012.

16. fotó: Az első bányáslakótelep, az ikerházas Csiriptelep Dudaron. *Jármai 1990.*

17. fotó: A Petőfibányai Bányász SK sporttelepe, az 1960-as években. Molnár József archívumából.

18. fotó: Úszóverseny a petőfibányai strandon az 1960-as években. Molnár József archívumából.

19. fotó: Az alagútavató ünnepség 1962-ben Petőfibányán. Molnár József archívumából

20. fotó: Balra az épülő KISZ-lakások Petőfibányán, 1970-es évek. A Petőfibányai Testnevelési és Kulturális Közalapítvány archívumából. Lent egy felújított KISZ-lakás napjainkban.

21. fotó: A Papagáj-telep Petőfibányán (épült: 1958). Lent a pirosban, barnában, zöldben, fehérben, és rozsdában „pompázó” erkélyek.

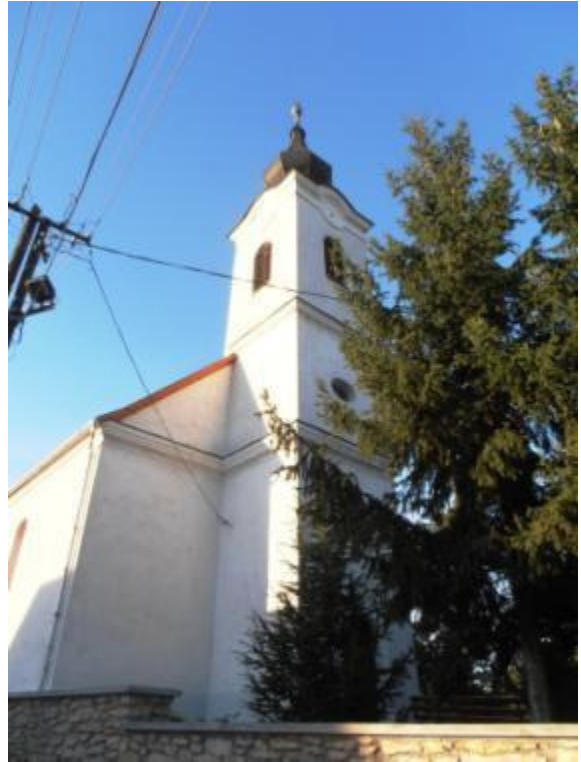

22. fotó: Hagyományos bányász ikerház Petőfibányán (balra), 2012; és dudari megfelelője, a Csiriptelep; forrása: *Herman 2000.*

23. fotó: Hobbiház napjainkban Petőfibányán.

24. fotó: A felújított református templom Dudaron, 2012.

25. fotó: A katolikus ház Dudaron, a Diófa és Dózsa utca sarkán, 2012.

26. fotó: A dudari torony nélküli katolikus templom. Épült: 1990-től. Ale Éva felvétele, 2012.

27. fotó: A pünkösdi imaház, Dudar, 2012.
Épült: 1972.

28. fotó: A dudari sportpálya és vásártér, 2012.

29. fotó: A dudari iskola, tanítói lak és a református templom. *Hermann 2000.*

30. fotó: Az 1960-ban épült dudari iskola.

31. fotó: A Petőfi Sándor Általános Iskola Petőfibányán napjainkban.

32. fotó: A Petőfibányai Általános Iskola, 1960-as évek, Molnár József archívuma.

33. fotó: A dudari első világháborús emlékmű a mai Kossuth utca végében, a Vörösmarty téren. Legeza Borbála felvétele, 2012.

34. fotó: A dudari szénbányászat és a szénbányászat áldozatainak emlékműve, 2012.

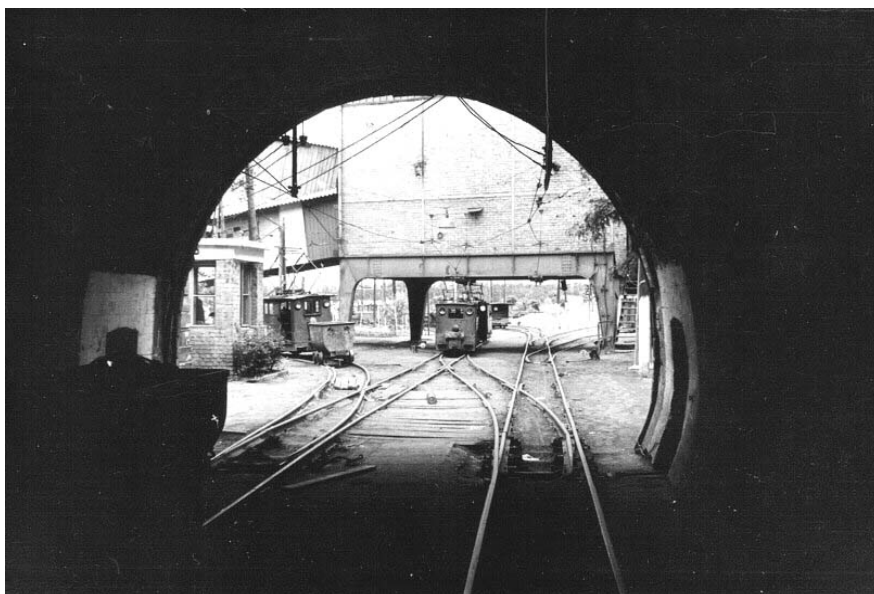
35. fotó: Dudar és testvérvárosinak emlékműve, 2012.

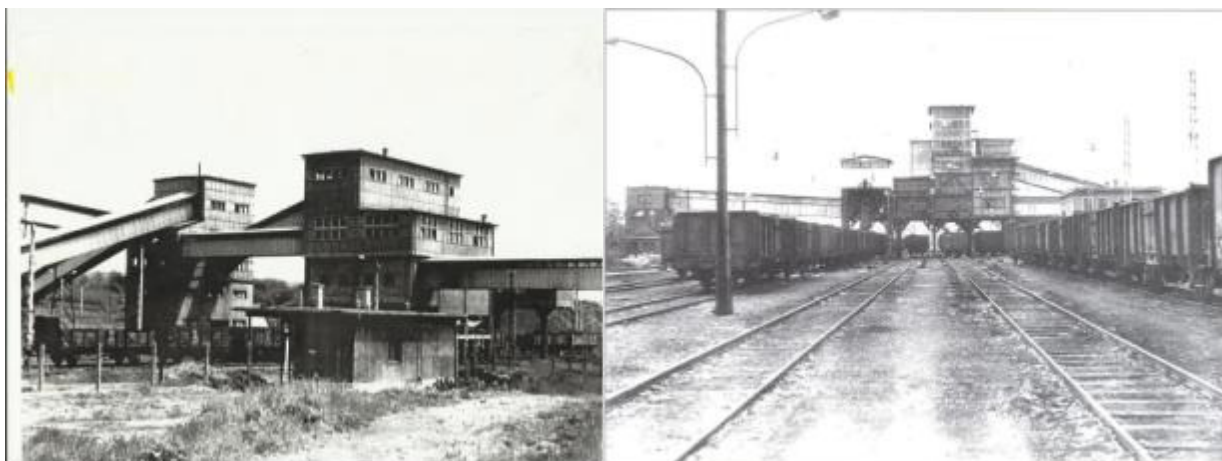

36. fotó: Centenárium emlékmű Petőfibányán. Mivel a petőfibányai bányászat 1948-49-ben indult be, stílszerűen a Petőfi nevet kapta az altáró. Molnár József archívuma, 1960-as évek.

37. fotó: A Petőfi altáró bejárata, belülről. Szemben a szénosztályzó. Molnár József archívuma, 1960-as évek.

38. fotó: Bal: A szénosztályzó a Petőfi altáró területén. 1960-as évek, a Petőfibánya Testnevelési és Kulturális Közalapítvány archívuma. Jobb: A dudari szénosztályozó és vasútállomás az Iker-aknánál. *Jármai 1990.*

39. fotó: Petőfibánya Üzem. Molnár József archívuma, 1960-as évek.

40. fotó: A Fürdő-felolvasó épület Petőfibányán. Molnár József archívuma, 1960-as évek.

41. fotó: Bakony Művek, Dudar, 2012. Kint és bent.

42. fotó: Gépüzem Petőfibányán. A Petőfibányai Testnevelési és Kulturális Közalapítvány archívumából.

43. fotó: Jómódú parasztház Dudaron az 1930-40-es években. *Hermann 2000.*

44. fotó: Vasbetonnal megerősített, átalakított FAKSZ-ház Dudaron napjainkban.

45. fotó: Aláfejtett, megerősített ONCSA- ház Dudaron, 2012.

46. fotó: A „kockák” Petőfibányán az 1960-as években. Molnár József archívumából.

47. fotó: A Lenin utat szegélyező társasházak Petőfibányán. 1960-as évek, Molnár József archívuma.

48. fotó: A Liszt Ferenc út Petőfibányán napjainkban.

49. fotó: Petőfibánya, Tárna út, 2012.

50. fotó: Kockaház
Petőfibányán a
Hegyalja úton. 2012.

51. fotó: Aláfejtett,
vasbetonkoszorúval megerősített
kockaház Dudaron. Legeza
Borbála felvétele, 2012.

52. fotó: Aláfejtett,
vasbetonkoszorúval
megerősített, gazdasági
épületekkel kiegészített
kockaház Dudaron. Legeza
Borbála felvétele, 2012.

53. fotó: A '80-as évek emeletes családi házai Dudaron, 2012.

54. fotó: Beépített tetőterű, meredek sátoztetős emeletes ház sor a '80-as években, Petőfibányán. A Petőfibányai Testnevelési és Kulturális Közalapítvány archívumából.

55. fotó: Amerikai mintára történő, reprezentációs építkezés Dudaron, 2012.

56. fotó: Amerikai mintára történő, reprezentációs építkezés Petőfibányán, 2012.